

ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในวิปัลลาสสูตร

**A STUDY OF THE DHAMMA PRINCIPLES AND
VIPASSANĀBHĀVANĀ PRACTICE
IN VIPALLĀSASUTTA**

พระมหาพิชาภพ สิริจนโท (จันทลีโร)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

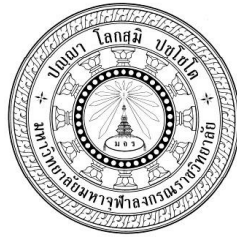
ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร

พระมหาพิชาภพ สิริจนโท (จันทลีโร)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Dhamma Principles and Vipassanābhāvanā
Practice in Vipallāsasutta**

Phramaha Phichaphop Siricando (Janthasiro)

A Reserch Paper Submitted in Partial Fullfilment of
the Requirements for the Degree of

Master of Arts

(Vipassana Meditation)

Graduate School

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในวิปัสสนาสสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระราชาธน์มณี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาบุญศรี ภาณวุฒโฒ, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาพิชาภ สิริจันโท)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร
ผู้วิจัย : พระมหาพิชาภพ สิริจินโท (จันทสิโร)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์
 : รศ. ดร. เวทย์ บรรณกรกุล, ป.ธ. ๙, พธ.บ. (ปรัชญา), ศษ.ม. (ประชากรศึกษา),
 พธ.ด. (บาลีพุทธศาสตร์)
วันเสร็จสมบูรณ์ : ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร ๒) เพื่อศึกษาแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษา ปรับปรุงแก้ไข เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา จากการศึกษาพบว่า

วิปัสสนาสสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยความวิปัสสนา คือ ความเห็นหรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนผิดไปจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นาม ๓ อย่าง คือ สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา และทัญญูวิปัสสนาของรูป-นาม โดยอาการ ๔ คือ ๑) นิจจวิปัสสนา มีความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง ๒) สุขวิปัสสนา มีความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสิ่งที่เบญจขันธ์ เป็นสุข ๓) อัตตวิปัสสนา มีความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสิ่งที่เบญจขันธ์ เป็นอัตตา ๔) สุภาวิปัสสนา มีความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสิ่งที่เบญจขันธ์ เป็นอมัตตา ๕) สุภาวิปัสสนา มีความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสิ่งที่เบญจขันธ์ เป็นอมัตตา ๖) สุภาวิปัสสนา มีความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสิ่งที่เบญจขันธ์ เป็นอมัตตา ๗) สุภาวิปัสสนา มีความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสิ่งที่เบญจขันธ์ เป็นอมัตตา ๘) สุภาวิปัสสนา มีความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสิ่งที่เบญจขันธ์ เป็นอมัตตา

แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตรพบว่า เป็นการเจริญวิปัสสนาตามหลักมคคสังค คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ หลักการปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ โดยองค์สัมมาสมาธิ คือ สติปัฏฐาน ๔ ทำให้สามารถละวิปัสสนาได้ กล่าวคือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานละสุขวิปัสสนา ที่เห็นผิดว่าสวयงามได้ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานละสุขวิปัสสนา ที่เห็นผิดว่าเป็นสุขได้ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานละนิจจวิปัสสนา ที่เห็นผิดว่าเที่ยงได้ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานละอัตตวิปัสสนา ที่เห็นผิดว่าเป็นตัวตนได้ การเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยวิธีเรียกว่า วิปัสสนาบุพพังสมณะ เป็นการเจริญวิปัสสนานำหน้าสมณะ จัดอยู่ในประเภทวิปัสสนา ยานิกะ คือ การเจริญวิปัสสนาล้วน โดยไม่ต้องเจริญฌานก่อน อาศัยขณิกสมาธิแล้วพิจารณา รูป-นาม

เป็นอารมณ์จนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งรูป-นามตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์จนบรรลุถึงมรรคผลนิพพาน เป็นวิธีการที่ทุกคนสามารถปฏิบัติได้ตลอดเวลา

Research Paper Title : A Study of the Dhamma Principles and Vipassanābhāvanā Practice in Vipallāsasutta

Researcher : Phramaha Phichaphop Siricando (Janthasiro)

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Research Paper Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Wate Bunnakornkul, Pali IX, B.A. (Philosophy), M.Ed. (Population Education), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

Date of Completion : February 25, 2019

Abstract

This research paper consists of 2 objectives as follows; (1) to study the teachings found in Vipallāsasutta and (2) to study the development of Vipassanā Bhāvanā practice in Vipallāsasutta. The research methodology is documentary based on references of Theravāda Buddhist scriptures and other related documents, then accumulated to be analyzed and summarized, corrected and verified by advisor. From the study, it was found that;

Vipallāsasutta is a discourse dealing with derangement, wrong view and understanding from the truth of Nāma-rūpa which is unwholesome divided into 3 types; perception derangement, thought derangement, view derangement concerning with Nāma-rūpa. There are 4 sub-divisions of derangement; 1) Niccavipallāsa or perception, thought and view derangement on what is impermanence as permanence, 2) Sukkhavipallāsa or perception, thought and view derangement on what is suffering as happiness, 3) Attavipallāsa or perception, thought and view derangement on what is non-self as self, 4) Subhaviṭṭhāsa or perception, thought and view derangement on what is dirty as beauty. Furthermore, this discourse also contains the teaching on the way to end up suffering or 4 Ariyasacca and Tilakkhana or Three Common Manners.

The way to cultivate insight meditation in Vipallāsasutta follows the Maggasacca's path, that is, Dukkhanirodhapaṭipadā or the path to cease away all suffering called as Noble Eightfold Path. In this method, Sammāsati or right mindfulness referring to 4 foundations of mindfulness, can be used against all derangements, they are; Kāyanupassanā abandons Subhaviṭṭhāsa, Vedānāupassanā abandons Sukkhavipallāsa, Cittānupassanā abandons Niccavipallāsa and Dhammānupassanā abandons Attavipallāsa. This method of insight meditation called as Vipassanāpubbansamatha or cultivating by first- insight and later-tranquility, is classified as 'Vipassanāyānika' or bare insight without deep trance, it relies on temporary concentration then observing Nāma-rūpa as its

objects until realizing true nature of all formations falling into Three Common Manners arises, it then will lead to Noble path and Nibbana. It is easier method for everyone to practice in anywhere, anytime.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ, ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม ที่ได้เมตตาเปิดการเรียนการสอน หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา และศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ทำให้มีโอกาสดำเนินการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อเนื่องเป็นเวลา ๗ เดือน และยังส่งผลให้มีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นที่แพร่หลายไปทั่วประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบัน

ขอกราบขอบพระคุณ พระราชสิทธิอาจารย์ (หลวงปู่ทองใบ ปภสฺสโร), พระภาวนาพิศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี), พระพุทธบุตร ชวโน และพระวิปัสสนาจารย์จากสำนักปฏิบัติวิปัสสนา มหาสิทธาสนเยกถา ประเทศสหภาพเมียนมาร์ ที่มีเมตตาให้การฝึกอบรมในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดระยะเวลา ๗ เดือน

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฺฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา, พระมหาโกมล กมล, ผศ. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาเขต, รศ. ดร. เวทย์ บรรณกรกุล อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์, ดร. ชัยชาญ ศรีหาญ ผู้แปล บทความภาษาอังกฤษ และคณาจารย์ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ ที่เมตตาให้คำแนะนำต่าง ๆ จนทำให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์

ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าหน้าที่ตรวจรูปแบบ พระประเทือง ขนติโก, พระสุคนธ์ ปญฺญาวโร พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่บรรณารักษ์ห้องสมุดที่อำนวยความสะดวกในการสืบค้นข้อมูลทำสารนิพนธ์ และเจ้าหน้าที่วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกฝ่าย ทุกท่านที่ช่วยประสานงานด้านต่าง ๆ ตลอดจนกัลยาณมิตรเพื่อนนิสิต วิปัสสนาภาวนารุ่น ๑๒ ทุกรูป/คน ที่ให้ความช่วยเหลือจนทำให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์

ขออนุโมทนาขอบคุณ คุณโยมแม่สมัน สอนบุญมา คุณโยมแม่อำภพร เกโรเนน คุณโยม อาริหารัตน์ รตนพรหมมา ที่ให้การสนับสนุนอุปถัมภ์ค่าใช้จ่ายในการศึกษาเล่าเรียนมาโดยตลอด ขออนุโมทนาขอบคุณ คุณโยมเพ็ญสินี พงษ์สุวรรณ คุณโยมใจจันทร์ สวันตรัจจ์ คุณโยมจิตต์ภักดี ทองศรีเพชร ที่ให้การสนับสนุนปัจจัย ๔ ตลอดระยะเวลาในการทำสารนิพนธ์ฉบับนี้จนเสร็จสมบูรณ์

สุดท้ายนี้ ขออานิสงส์ผลบุญที่เกิดจากการศึกษาพระสัจธรรม และการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดจนประโยชน์อันเกิดจากสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมสักการบูชาคุณพระศรีรัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้จะเป็นพลวปัจจัยให้ทุกท่านประสบแต่ความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนเข้าถึงความพ้นทุกข์ด้วยเทอญ

พระมหาพิชาภพ สิริจันทโร (จันทโร)

๒๐ มกราคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
สารบัญตาราง	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์การวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘
บทที่ ๒ เนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร	๙
๒.๑ โครงสร้างและเนื้อหาของวิปัสสนาสสูตร	๙
๒.๑.๑ โครงสร้างของวิปัสสนาสสูตร	๙
๒.๑.๒ เนื้อหาของวิปัสสนาสสูตร	๑๐
๒.๒ หลักธรรมสำคัญในวิปัสสนาสสูตร	๑๓
๒.๒.๑ วิปัสสนา	๑๓
๒.๒.๒ อริยสัจ ๔	๑๙
๒.๒.๓ ไตรลักษณ์	๔๐
๒.๓ สรุปหัวข้อหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร	๕๐
บทที่ ๓ แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร	๕๒
๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๕๒
๓.๑.๑ วิปัสสนา	๕๒
๓.๑.๒ ภาวนา	๕๓
๓.๒ ความสำคัญของการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๕๔

๓.๓	อาร์มณของการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๕๕
๓.๓.๑	ขั้น ๕	๕๕
๓.๓.๒	อายตนะ ๑๒	๕๕
๓.๓.๓	ธาตุ ๑๘	๕๖
๓.๓.๔	อินทรี ๒๒	๕๗
๓.๓.๕	อริยสัจ ๔	๕๘
๓.๓.๖	ปฏิจสุมุปาบท ๑๒	๕๘
๓.๔	การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘	๕๘
๓.๔.๑	อริศีลสิกขา	๖๐
๓.๔.๒	อริจิตตสิกขา	๖๑
๓.๔.๓	อริปัญญาสิกขา	๖๓
๓.๕	สติปัฏฐาน ๔ สงเคราะห์เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘	๖๖
๓.๕.๑	กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน	๖๗
๓.๕.๒	เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๖๘
๓.๕.๓	จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๖๙
๓.๕.๔	ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๖๙
๓.๖	การละวิปาสด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔	๗๑
๓.๖.๑	สุขวิปาส ละได้ด้วยการเจริญกายนุปัสสนา	๗๑
๓.๖.๒	สุขวิปาส ละได้ด้วยการเจริญเวทนานุปัสสนา	๗๑
๓.๖.๓	นิจวิปาส ละได้ด้วยการเจริญจิตตานุปัสสนา	๗๒
๓.๖.๔	อัตตวิปาส ละได้ด้วยการเจริญธัมมานุปัสสนา	๗๒
๓.๗	สรุปแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร	๗๓
บทที่ ๔	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๗๔
๔.๑	สรุปผลการวิจัย	๗๔
๔.๑.๑	เนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร	๗๔
๔.๑.๒	แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร	๗๕
๔.๒	ข้อเสนอแนะ	๗๖
๔.๒.๑	ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๗๖
๔.๒.๒	ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป	๗๖
บรรณานุกรม		๗๗
ภาคผนวก		๘๐
	ภาคผนวก ก พระไตรปิฎกภาษาบาลี	๘๑
	ภาคผนวก ข พระไตรปิฎกภาษาไทย	๘๔
	ภาคผนวก ค อรรถกถาภาษาไทย	๘๘

ประวัติผู้วิจัย

๙๑

สารบัญตาราง

ตารางที่

หน้า

ตารางที่ ๑ สรุปวิปลาจากพระสูตร

๑๒

ตารางที่ ๒ แสดงวิปลาส

๑๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี/พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาบาลี/ภาษาไทย ใช้ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การอ้างอิงพระไตรปิฎก จะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๐/๒๓๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒. หมายถึง สุตตันตปิฎก มหาวรรคคูปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๑๙ ข้อ ๓๐ หน้า ๒๓๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๕๐๐, ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๐ ข้อ ๒๑๔ หน้า ๑๖๒ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะระบุชื่อย่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓๒/๔๔๐. หมายถึง อังคุตตรนิกาย มโนรสปุณณิ จตุกกนิบาตอรรถกถา ภาษาไทย เล่ม ๒ ข้อ ๒๓๒ หน้า ๔๔๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ส่วนคัมภีร์ฎีกา จะระบุชื่อย่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/ข้อ/หน้า เช่น สารตถ.ฎีกา (ไทย) ๓/๑๖/๒๑๙. หมายถึง สารัตถทีปนีฎีกา ภาษาไทย เล่ม ๓ ข้อ ๑๖ หน้า ๒๑๙ ตามลำดับ ดังนี้

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

		พระวินัยปิฎก		
เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		ภาษา
๔	วิ.ป.	(ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๘	วิ.ป.	(ไทย) = วินัยปิฎก	ปรีวารวรรค	(ภาษาไทย)
		พระสุตตันตปิฎก		
เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		ภาษา
๙	ที.สี.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
๑๒	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค (ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรคคูปาติ (ภาษาบาลี)

๑๙ ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐ อง.ติ.ก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑ อง.จตุกก.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	องคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาตปาลี	(ภาษาบาลี)
๒๑ อง.จตุกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕ ข.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
๓๑ ข.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐีสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง.	(บาลี) = อภิธมมปิฎก	ธมมสังคณีปาลี	(ภาษาบาลี)
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		ภาษา
ที.ม.อ.	(ไทย) = ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ.	(ไทย) = ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	ปาฎีกาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(ไทย) = มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	มูลปิณณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(ไทย) = มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	มัชฌิมปิณณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.อ.อ.	(ไทย) = มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	อุปริปิณณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.ม.อ.	(ไทย) = สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรณปุรณี	เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรณปุรณี	ทุกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรณปุรณี	จตุกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรณปุรณี	ทสกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ข.ป.อ.	(บาลี) = ขุททกนิกาย	สัทธมมปกาสิณี	ปฎิสมภิทามคคอนุจกถา	(ภาษาบาลี)
ข.ป.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย	สัทธรรมปกาสิณี	ปฎิสมภิทามรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.วิ.อ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์
	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์ฎีกา

คำย่อ	ฎีกาพระวินัยปิฎก	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
สารตถ.ฎีกา	(ไทย) = สารัตถที่ปนิฎีกา		(ภาษาไทย)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อง.จตุกก.ฎีกา	(บาลี) = องคุตตรนิกาย จตุกกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)

ง. คำย่อเกี่ยวกับหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการที่ได้จัดพิมพ์โดย
ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ท. = ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์เป็นผู้ที่ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง ซึ่งธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นั้น คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ เรียกว่า อริยสัจ ๔ ตราบใดที่พระองค์ยังไม่ได้รู้แจ้งความจริงนี้พระองค์ก็ยังไม่ยืนยันพระองค์เองว่าเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมแล้ว เมื่อได้รู้แจ้งความจริงแล้วจึงยืนยันพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมแล้ว ดังมีพระพุทธดำรัสที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะ^๑ ตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากา^๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดดีตราบใด เราก็กังขังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากา^๓ อย่างนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงยืนยันได้ว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก^๔ จากพระพุทธดำรัสนี้สามารถยืนยันได้ว่าสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้ คือ อริยสัจ ๔ หลังจากตรัสรู้แล้วพระองค์ก็ทรงแสดงความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ^๕ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^๕ ตลอดพระชนมายุของพระองค์เป็นเวลาถึง ๔๕ พรรษา

พระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหมด รวมลงในอริยสัจ ๔ ดังปรากฏหลักฐานในมหาหัตถิปโทปมสูตรว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าขนาดใหญ่ แม้ฉันทใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันทนั้นเหมือนกัน นับเข้าในอริยสัจ ๔^๕ จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงสอนมากที่สุดก็คือ อริยสัจ ทุกครั้งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมพระองค์อาจจะแสดงอริยสัจโดยตรงเลยทีเดียว หรืออาจแสดงไว้โดยอ้อม แต่ถึงอย่างไรก็ตามสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนั้นก็นับเข้าในอริยสัจ ๔ ไม่ข้อใดก็ข้อ

^๑ ญาณทัสสนะ หมายถึง สัจญาณ กิจจญาณ กตญาณ, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐.

^๒ ๓ รอบ ๑๒ อากา หมายถึง สัจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสัจ ๔ ข้อ ข้อละ ๓ รอบ (๔ x ๓ = ๑๒) รวมเป็น ๑๒ รอบ ดังนี้ ก. ๑) นันทุภ ๒) ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ ๓) ทุกข์นี้ กำหนดรู้แล้ว ข. ๑) นันทุภ ๒) สมุทัยนี้ควรละ ๓) สมุทัยนี้ละแล้ว ค. ๑) นิโรธ ๒) นิโรธ นี้ควรทำให้แจ้ง ๓) นิโรธนี้ทำให้แจ้งแล้ว ง. ๑) นมรรค ๒) มรรคนี้ควรทำให้เจริญ ๓) มรรคนี้ทำให้ เจริญแล้ว, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐., สารตถ.ฎีกา (ไทย) ๓/๑๖/๒๑๙.

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖-๑๗/๒๓-๒๔.

^๔ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙.

หนึ่ง ดังนั้นสามารถกล่าวได้ว่าพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแม้จะมีเพียงบทเดียวก็ไม่พ้นไปจากอริยสัจ

พระสัจธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นั้น เป็นความจริงที่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามพ้นจากทุกข์ได้ แต่ด้วยความที่มนุษย์ทั้งหลายยังไม่รู้ถึงความจริง เพราะถูกอวิชชา ความวิปลาสครอบงำจิตใจอยู่ ทำให้มีมโนหลงผิดหมกมุ่นติดอยู่ในโลก ผู้มีรู้เท่านั้นจึงจะพ้นจากโลกได้ ดังมีพระพุทธดำรัสว่า “ท่านทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ที่วิจิตรดุจราชรถ ที่พวกคนเขลาหมกมุ่นอยู่ แต่พวกผู้รู้หาช่องอยู่ไม่”^๖ การที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์ได้นั้น จะต้องเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น ดังมีพระพุทธดำรัสตรัสในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโสมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”^๗ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้นเป็นการกำหนดรู้รูป-นามที่เกิดขึ้นในปัจจุบันเป็นอารมณ์ ตามสภาวะความเป็นจริงของรูป-นาม ให้เห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ อันจะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ ซึ่งหมวดธรรมในสติปัฏฐาน ๔ นั้นพระพุทธองค์แสดงไว้หลายหมวด แต่หมวดธรรมที่ครอบคลุมหมวดธรรมอื่น ๆ ไว้ทั้งหมดก็คือ ชันธ ๕ ประกอบไปด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เรียกโดยย่อว่า รูป-นาม ซึ่งนำมาใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิที่เป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้เพื่อให้เกิดปัญญาญาณ

การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้นจัดเป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาที่จะนำไปสู่ความพ้นจากทุกข์ หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่ดำเนินตามหลักของอริยมรรคมีองค์ ๘ การที่จะทำให้ลายความวิปลาสได้นั้นต้องอาศัยการพิจารณารูป-นามจนเกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งรูป-นามทั้งหลายตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์ ซึ่งกระบวนการพัฒนาปัญญาเพื่อความดับทุกข์ดังกล่าวนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้มีปรากฏในพระไตรปิฎกมากมายหลายพระสูตร ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในบรรดาพระสูตรทั้งหลายเหล่านั้นมีพระสูตรหนึ่ง เช่น วิปลาสสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงกระบวนการพัฒนาปัญญาจนสามารถทำลายความวิปลาสอันเป็นอวิชชาที่เป็นเหตุทำให้เหล่าสัตว์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสารอันยาวนานได้ ดังมีพระพุทธดำรัสว่า

ในสมัยใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นเหมือนประกายให้แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในโลก ในสมัยนั้นพระองค์ ย่อมแสดงสัจธรรมอันเป็นเหตุทำให้เหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลายถึงความพ้นจากทุกข์ เมื่อสัตว์เหล่านั้น ได้สดับรับฟังแล้ว ก็ได้เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ได้เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ ได้เห็นสิ่งที่เป็นอนัตตา ได้เห็นสิ่งที่ไม่สวยงาม สัตว์เหล่านั้นได้ถือเอาความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) จึงพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้^๘

ผู้ที่ยังถูกความวิปลาสครอบงำอยู่ ยังต้องตกอยู่ในเครื่องประกอบของมาร ย่อมไม่มีทางที่จะหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสารอันเป็นทะเลแห่งทุกข์ไปได้ เมื่อองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก พระองค์ย่อมแสดงพระสัจธรรมอันเป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาเพื่อ

^๖ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๑/๘๖.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^๘ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๘๐-๘๑.

ความดับทุกข์ บุคคลผู้ได้ฟังพระสัจธรรมนั้น และประพฤติปฏิบัติตามที่พระองค์แสดงแล้วย่อมเกิดปัญญาญาณรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงเป็นผู้ข้ามพ้นฝั่งแห่งวัฏฏะสงสาร เข้าสู่รรค ผล นิพพาน หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงมีความประสงค์ที่จะศึกษาเนื้อหาหลักธรรม และแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร เพื่อที่จะได้สร้างเสริมองค์ความรู้และน้อมนำมาเป็นแนวทางในการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้อย่างถูกต้องตรงตามหลักคำสอนในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนไว้ อันจะนำไปสู่การรู้เห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริง และสามารถอบรมสั่งสอนการเจริญวิปัสสนาภาวนาให้กับบุคคลอื่นได้ถูกต้องตรงตามหลักคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง เพื่อเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ เนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร เป็นอย่างไร

๑.๒.๒ แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร เป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์การวิจัย

๑.๓.๑ เพื่อศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร

๑.๓.๒ เพื่อศึกษาแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร

๑.๔ ขอบเขตในการวิจัย

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในการศึกษาเนื้อหาหลักธรรมและแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตรครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้ในวิปัสสนาสสูตร ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ เล่มที่ ๒๑ ข้อที่ ๔๙ หน้าที่ ๗๙-๘๑ และอรรถกถาฎีกา คัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้ ได้กำหนดขอบเขตด้านการศึกษาเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาสาระหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร ตลอดจนแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร ตามหลักคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาข้อมูลในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา คัมภีร์อื่น ๆ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตลอดจนหนังสือ เอกสาร ตำราต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง นอกจากนี้ยังศึกษาค้นคว้าจากผลงานทางวิชาการ และงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ **วิปัสสนาสูตร** หมายถึง พระสูตรที่ว่าด้วยความวิปัสสนา

๑.๕.๒ **วิปัสสนา** หมายถึง ความเห็นหรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นามสังขารทั้งหลาย

๑.๕.๓ **อริยสัจ ๔** หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ หรือความจริงที่ทำให้ผู้รู้แจ้งเป็นพระอริยะ ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

๑.๕.๔ **ไตรลักษณ์** หมายถึง ลักษณะสามประการที่เสมอกันแห่งสังขารทั้งหลาย อันเป็นกฎของธรรมชาติที่ตั้งอยู่อย่างนั้นตามธรรมดาอย่างแน่นอน ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๑.๕.๕ **การเจริญวิปัสสนาภาวนา** หมายถึง การเจริญปัญญาเพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งรูป-นามทั้งหลายตามความเป็นจริงโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และโดยความเป็นของไม่งาม

๑.๕.๖ **สติปัฏฐาน ๔** หมายถึง ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ๔ ประการ ได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนानุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ **คัมภีร์ทางพุทธศาสนาเถรวาท**

๑) **คัมภีร์อภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์** ปรากฏข้อความเกี่ยวกับวิปริยสะ ๔ ซึ่งมีความหมายเป็นไปในทำนองเดียวกันกับวิปัสสนาว่า “วิปริยสะ ๔ เป็นไฉน การแสวงหาผิดด้วยอำนาจความเข้าใจ ความคิด และความเห็นที่เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเป็นสุขในสิ่งที่เบียดทุกข์ ว่าเป็นตัวตนในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน และว่างามในสิ่งที่ไม่งาม นี่ชื่อว่าวิปริยสะ ๔”^๙

๒) **คัมภีร์อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์** ปรากฏข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๐}

๓) **คัมภีร์อรรถกถา** ปรากฏข้อความอธิบายเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า คำว่า สัณญาวิปัสสนา (สญาวิปัสสนา) ได้แก่ ความเป็นผู้มีสัณญาคลาดเคลื่อน อธิบายว่า มีสัณญาวิปริตทั้ง ๔ ประการ แม้ในสองคำที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน คำว่า สัณญาวิปัสสนา ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (อนิจเจ ภิกขเว นิจจนติ สญาวิปัสสนา) ได้แก่ สัณญาที่เกิดขึ้นยึดถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงอย่างนี้ว่าสิ่งนี้เที่ยง^{๑๑}

^๙ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๙/๕๙๐.

^{๑๐} ดุรายละเอียดใน อภิ.สง (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๐.

^{๑๑} ดุรายละเอียดใน อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๔๗๓.

๔) **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** ปรากฏข้อความเกี่ยวกับการทำลายกิเลสต่าง ๆ ไว้ว่า ในอานิสงส์ทั้งหลายนั้น การทำลายกิเลสต่าง ๆ ได้โดยความเป็นสักกายทิฐิ เป็นต้น ที่เรากล่าวมาแล้วตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้นามรูป) ข้อนี้พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของปัญญากาวนาฝ่ายโลกิยะ การทำลายกิเลสต่าง ๆ ได้โดยความเป็นสังโยชน์ เป็นต้น ในขณะที่ (บรรลุ) พระอริยมรรค ที่เรากล่าวมาแล้ว ข้อนี้พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของปัญญากาวนา ฝ่ายโลกุตตระ^{๑๒}

๑.๖.๒ ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้อธิบายเกี่ยวกับวิปัสสนาไว้ในหนังสือ “อริยวังสปฏิบัติ ปฏิจาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า” มีเนื้อหาว่า วิปัสสนา คือ การเจริญปัญญา เข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูปนาม) ตามความเป็นจริง คือเห็นแจ้งพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนาม และเห็นแจ้งพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตะ) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษนอกไปจากนิจสัญญาวิปัสสาสุขสัญญาวิปัสสา อตตสัญญาวิปัสสา และสุกสัญญาวิปัสสา^{๑๓}

๒) **พระพรหมคุณาภรณ์** (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายเรื่องวิปัสสนาไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยาย” มีเนื้อหาว่า วิปัสสนาในความหมายทางพระพุทธศาสนา เป็นเหตุที่บังตาปุถุชน มิให้เห็นอะไรตามสัจจภาวะ เมื่อไม่เห็นจึงดำเนินชีวิตไปในหนทางแห่งทุกข์ และเต็มไปด้วยปัญหาต่าง ๆ นั้นเอง ส่วนอาการทางจิต เช่น โรคจิต โรคประสาทนั้น น่าจะเป็นผล ที่เผยแสงออก อันเกิดมาจากสาเหตุหนึ่ง คือ ความทุกข์ใจ คับแค้น รันทดท้อ อย่างแสนสาหัส และไม่สามารถแก้ไขปัญหานั้นได้ จนมีอาการแสดงออกทางพฤติกรรม ทางร่างกาย ซึ่งมีผลเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิตมากนักย ตามแต่อาการที่จะปรากฏ^{๑๔}

๓) **ท่านพุทธทาสภิกขุ** ได้อธิบายเกี่ยวกับไตรลักษณ์ ในหนังสือ “พระไตรลักษณ์” มีเนื้อหาว่า ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานิ ตั้งอยู่ในฐานะเป็น ธัมมเนียมตา เป็นธัมมฐิตตา คือ ความเป็นอย่างนั้นตามธรรมชาติ ความที่ต้องเป็นอย่างนั้น อยู่ตามธรรมชาติ เรียกกว้างออกไปถึงกับว่ามันเป็น ตถาตา คือ ความเป็นอย่างนั้น เป็นอวิตถาตา คือ ไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น เป็นอนัญญธตา ไม่เป็นโดยความเป็นอย่างอื่น ไปจากความเป็นอย่างนั้น^{๑๕}

๔) **ดร.ภททันตะอาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ** ได้อธิบายเกี่ยวกับขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนากาวนา ไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาที่ปณีตภา” มีเนื้อหาว่า ขณิกสมาธิก็ทำให้ใจ

^{๑๒} พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรพงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๘๓.

^{๑๓} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวังสปฏิบัติ ปฏิจาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์น การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๗.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๕๖.

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, **พระไตรลักษณ์**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสภา จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๕.

สงบตั้งอยู่ได้เหมือนกัน ขณิกสมาธิมีกำลังมากเข้าเท่ากับอุปปจารสมาธิแล้วการกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองกิเลสนิวรณ์เข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไปขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่ได้นาน ๆ ได้เหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทฺทปฺพญาณ ภังคญาณ เป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากคล้าย ๆ กับอัปปนาสมาธิ เพราะปราศจากอุปัทวพิษ คือ กิเลสนิวรณ์ ฉะนั้น ขณิกสมาธิ คือ การที่ใจสงบตั้งอยู่นาน ๆ ได้นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๑๖}

๕) พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) ได้อธิบายถึงอภิปญญาสิกขาไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก” มีเนื้อหาว่า การศึกษาในเรื่องปัญญานั้นยัง หมายถึง ปัญญาเจตสิกในขณะทีวิปัสสนาญาณเกิด เป็นปัญญายังอย่างละเอียด เพราะไม่มีความยึดถือว่าปัญญาเป็นเราหรือปัญญาของเรา คือ ไม่ถูกตัณหา และทิฐิครอบงำ ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่ให้ทาน รักษาศีล หรือเป็นไปในสมถภาวนาไม่เป็นอภิปญญา เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหา และทิฐิได้ เมื่อทำให้สมบุรณ์ในสิกขานี้แล้ว จะเกิดความรู้แห่งทิฐิขึ้น ปรากฏเป็นความรู้แห่งปัญญา ๕ ระดับ คือ ทิฐิวินิสุทธิติ กังขาวิตรณวิสุทธิติ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิติ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ และญาณทัสสนวิสุทธิติ^{๑๗}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระอธิการจิรวุฒน์ จกกวโร (เป็นสุวรรณภูนิธ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาทุกขในไตรลักษณ์และทุกขในอริยสัจ ๔ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” พบว่า ทุกขในไตรลักษณ์ คือ สภาวะที่คงสภาพอยู่ไม่ได้ ทุกขในอริยสัจ คือ สภาวะที่เกิดขึ้นแก่เบญจขันธ์ ทุกขในการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ ทุกขอริยสัจ คือ สภาวะที่เป็นทุกขในไตรลักษณ์ แต่จำกัดขอบเขตเฉพาะที่จะเกิดเป็นปัญหาแก่นมนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกระทบต่อชีวิต หมายถึงเฉพาะเรื่องเบญจขันธ์ หรืออุปาทานขันธ์ เพื่ออบรมพัฒนาสติปัญญา ให้รู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริง ในสิ่งที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติปราศจากการกระทำขึ้น การปรุงแต่ง เพื่อการดับทุกข์ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาภาวนาในพุทธศาสนาเถรวาท^{๑๘}

๒) พระอานาจ ขนติโก (ภาคหาญ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔” พบว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญยิ่งในทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นกระบวนการหรือวิธีการปฏิบัติ ที่ผู้ปฏิบัติตามแล้ว ทำให้เกิดปัญญาญาณ ทำให้คลายความยึดมั่นถือมั่น ก่อให้เกิดความสงบกายสงบใจ ทำให้รู้ยิ่ง และสามารถกระทำให้ถึงที่สุด

^{๑๖} พระภิกษุทันตอาสาสมมหาเถระ อัครมหาคัมมัฏฐานาจารย์, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เสียงเชียง จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๕.

^{๑๗} พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), รวบรวมและเรียบเรียง, วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๔๓.

^{๑๘} พระอธิการจิรวุฒน์ จกกวโร (เป็นสุวรรณภูนิธ), “ศึกษาทุกขในไตรลักษณ์และทุกขในอริยสัจ ๔ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๖.

แห่งทุกข์ คือ พระนิพพานได้ ดังข้อความอัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า มัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้ อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน นั้น คือ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๙}

๓) พระครูพิศาลโชติวัฒน์ (วิฑูรย์ โชติปญโญ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาปาริสุทธิศีลในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” พบว่า วิปัสสนาภาวนาเป็นการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมีฐานกายเป็นหลักด้วยการมีสติกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบันตามฐานทั้ง ๔ คือ (๑) พิจารณาเห็นกายในกาย (๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิต (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีองค์ธรรมคือ มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เกิดขึ้นพร้อมในทุกขณะที่กำหนดอยู่ จึงเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ถูกต้อง^{๒๐}

๔) พระสมควร พุทธรกษิโต (ก้อนชัยภูมิ) ศึกษาเรื่อง ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการละวิปัสสนาด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” พบว่า วิปัสสนา ความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ด้วยอำนาจของความสำคัญผิด คิดผิด เห็นผิด อันเป็นไปในความเข้าใจผิดในของไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในทุกชั่วเป็นสุขในสภาพไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน อันเป็นเหตุก่อให้เกิดอกุศลกรรม ทำให้ข้องอยู่ในวัฏฏะ จิตเกี่ยวพันกับนิรวณ ทำให้ทวิวิปริต ทำให้เกิดความหลง อันมีสาเหตุมาจากนิรวณ ๕ ความพอใจงาม ไม่กำหนดรู้ทุกข์ เข้าไปยึดถือ ไม่ไตรตรองพิจารณาโดยแยบคาย วิปัสสนาจะไม่ครอบงำเฉพาะพระอรหันต์เท่านั้น^{๒๑}

๕) พระมหาสุณันท์ จันทโสภณ (ดิษฐ์สุนันท์) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า สิ่งทั้งปวงที่เป็นรูป-นามนั้นล้วนตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพราะมีการเกิดขึ้น (อุปาทะ) รูติ (ตั้งอยู่) ภาวะ (ดับไป) แต่สาเหตุที่ทำให้บุคคลยังไม่เข้าใจไตรลักษณ์ เพราะมีอวิชชา และสิ่งที่มาปิดบังไตรลักษณ์เอาไว้ ๓ อย่าง คือ (๑) สันตติ ปิดบัง อนิจจลักษณะ (๒) อริยาบถ ปิดบังทุกขลักษณะ (๓) ขณสัญญา ปิดบังอนัตตลักษณะ เมื่อบุคคลได้ปฏิบัติวิปัสสนา ปัญญาจะเจริญขึ้น และเมื่อปัญญาเกิดขึ้น อวิชชาจะดับไป การรู้แจ้งในไตรลักษณ์ จึงนำไปสู่ความพ้นทุกข์เข้าถึงพระนิพพาน^{๒๒}

^{๑๙} พระอำนาจ ขนติโก (ภาคาหาญ), “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗.

^{๒๐} พระครูพิศาลโชติวัฒน์ (วิฑูรย์ โชติปญโญ), “ศึกษาปาริสุทธิศีลในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๗.

^{๒๑} พระสมควร พุทธรกษิโต (ก้อนชัยภูมิ), “ศึกษาการละวิปัสสนาด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๐.

^{๒๒} พระมหาสุณันท์ จันทโสภณ (ดิษฐ์สุนันท์), “การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาหลักธรรมและแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร การศึกษาในครั้งนี้เป็นการศึกษาเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตรว่ามีรายละเอียดอย่างไรบ้าง และแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตรนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ผู้ศึกษาได้ค้นคว้าข้อมูลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท แล้วนำมาสรุปบรรยายเชิงพรรณนา ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ ศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ พ.ศ.๒๕๓๕ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙

๑.๗.๒ ศึกษาข้อมูลจาก วรรณคดี และคัมภีร์อื่น ๆ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตลอดจนหนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการขยายความในเนื้อหาเพิ่มเติมจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทให้มีความละเอียด และชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลเนื้อหาเกี่ยวกับเนื้อหาหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร และแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร

๑.๗.๔ นำเสนอข้อมูลต่ออาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ เพื่อนำมาตรวจสอบแก้ไขแล้วเรียบเรียง และสรุปผลการศึกษาด้วยวิธีการบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบเนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร

บทที่ ๒

เนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสูต

พระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่พระองค์นำมาเผยแผ่นั้น มีมากมาย แต่มีหลักธรรมอย่างหนึ่งที่สำคัญอย่างยิ่งซึ่งเป็นธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นั่นคือ อริยสัจ ๔ ประการ ผู้ที่จะปฏิบัติเพื่อให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการนี้ได้ นั้น จะต้องศึกษา และปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักธรรมคำสอนที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ มีผู้ปฏิบัติมากมายหลายท่านที่ไม่สามารถเดินทางไปถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ เพราะท่านทั้งหลายเหล่านั้นประกอบด้วยการปฏิบัติที่ผิดพลาด คลาดเคลื่อนจากพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ อันเป็นเรื่องของความวิปลาด ซึ่งเรื่องวิปลาดในคัมภีร์พุทธศาสนานั้น มีปรากฏมากมายหลายแห่ง แต่ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกที่จะศึกษาในวิปัสสนาสูต โดยกำหนดประเด็นที่จะศึกษาดังต่อไปนี้

๒.๑ โครงสร้างและเนื้อหาของวิปัสสนาสูต

๒.๒ หลักธรรมสำคัญในวิปัสสนาสูต

๒.๓ สรุปหัวข้อหลักธรรมในวิปัสสนาสูต

๒.๑ โครงสร้างและเนื้อหาของวิปัสสนาสูต

๒.๑.๑ โครงสร้างของวิปัสสนาสูต

วิปัสสนาสูต ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๑ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๓ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต จัดเป็นเล่มที่ ๒ ของคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ในโรหิตัสสวรรค เป็นหมวดว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร ซึ่งชื่อของวรรคนี้ได้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๕-๖ ในวรรคนี้ คือ โรหิตัสสสูตรและทุติยโรหิตัสสสูตร ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย มีทั้งหมด ๗๘๗ พระสูตร แบ่งเป็น ๕ ปัณณาสก์ มี ๒๗ วรรค แต่ละวรรคมี ๑๐ พระสูตร ในการศึกษาครั้งนี้จะนำมาเฉพาะปฐมปัณณาสก์ ในส่วนของโรหิตัสสวรรคเท่านั้น ซึ่งเป็นวรรคที่รวมเอาวิปัสสนาสูตไว้ด้วย อันเป็นพระสูตรที่จะนำมาศึกษา สามารถจำแนกออกเป็นรายละเอียดดังนี้

ปฐมปัณณาสก์มี ๑๐ วรรค คือ

๑) ภัณฑคาวรรค	มี	๑๐ พระสูตร
๒) จรวรรค	มี	๑๐ พระสูตร
๓) อรุเวลวรรค	มี	๑๐ พระสูตร
๔) จักกวรรค	มี	๑๐ พระสูตร
๕) โรหิตัสสวรรค	มี	๑๐ พระสูตร

โรหิตัสสวรรณคดี ๑๐ พระสูตร คือ

๑) สมาธิภาวนาสสูตร	ว่าด้วยสมาธิภาวนา
๒) ปัญหพยากรณ์สูตร	ว่าด้วยวิธีการตอบปัญหา
๓) ปฐมโกธครุสูตร	ว่าด้วยบุคคลผู้มักโกรธ สูตรที่ ๑
๔) ทุตติโกธครุสูตร	ว่าด้วยบุคคลผู้มักโกรธ สูตรที่ ๒
๕) โรหิตัสสสูตร	ว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร สูตรที่ ๑
๖) ทุตติโรหิตัสสสูตร	ว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร สูตรที่ ๒
๗) สุวิหุรสูตร	ว่าด้วยสิ่งที่อยู่ห่างไกลกันเหลือเกิน
๘) วิสาขสูตร	ว่าด้วยการแสดงธรรมของวิสาขปัญจาลิปุตระ
๙) วิปัลลาสสูตร	ว่าด้วยวิปัลลาส
๑๐) อุปักกิลลสูตร	ว่าด้วยสิ่งมัวหมอง

วิปัลลาสสูตร ที่นำมาศึกษานั้นเป็นพระสูตรในลำดับที่ ๙ ในโรหิตัสสวรรณคดี

๒.๑.๒ เนื้อหาของวิปัลลาสสูตร

เนื้อหาของพระสูตรในส่วนที่เป็นพระบาลีและภาษาไทย ดังมีปรากฏในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ปฐมปณณาสก์ โรหิตัสสวรรณคดี วิปัลลาสสูตรว่า

จตตารโธเม ภิกขเว สณฺณววิปัลลาสา จิตฺตวิปัลลาสา ทิณฺณจิวิปัลลาสา. กตฺเม จตตารโธ อนิจฺเจ ภิกขเว นิจฺจนฺติ สณฺณววิปัลลาโส จิตฺตวิปัลลาโส ทิณฺณจิวิปัลลาโส, ทุกฺখে ภิกขเว สุขฺณฺติ สณฺณววิปัลลาโส จิตฺตวิปัลลาโส ทิณฺณจิวิปัลลาโส, อนตฺตนิ ภิกขเว อตฺตาทิ สณฺณววิปัลลาโส จิตฺตวิปัลลาโส ทิณฺณจิวิปัลลาโส, อสุภฺเ ภิกขเว สุขฺณฺติ สณฺณววิปัลลาโส จิตฺตวิปัลลาโส ทิณฺณจิวิปัลลาโส. อิมเ โข ภิกขเว จตตารโธ สณฺณวา วิปัลลาสา จิตฺตวิปัลลาสา ทิณฺณจิวิปัลลาสา.

จตตารโธเม ภิกขเว นสณฺณววิปัลลาสา นจิตฺตวิปัลลาสา นทิณฺณจิวิปัลลาสา. กตฺเม จตตารโธ อนิจฺเจ ภิกขเว อนิจฺจนฺติ นสณฺณววิปัลลาโส นจิตฺตวิปัลลาโส นทิณฺณจิวิปัลลาโส, ทุกฺখে ภิกขเว ทุกฺখনฺติ นสณฺณววิปัลลาโส นจิตฺตวิปัลลาโส นทิณฺณจิวิปัลลาโส, อนตฺตนิ ภิกขเว อนตฺตาทิ นสณฺณววิปัลลาโส นจิตฺตวิปัลลาโส นทิณฺณจิวิปัลลาโส, อสุภฺเ ภิกขเว อสุภฺณฺติ นสณฺณววิปัลลาโส นจิตฺตวิปัลลาโส นทิณฺณจิวิปัลลาโส. อิมเ โข ภิกขเว จตตารโธ นสณฺณววิปัลลาสา นจิตฺตวิปัลลาสา นทิณฺณจิวิปัลลาสาติ.

อนิจฺเจ นิจฺจสณฺณิโน ทุกฺখে จ สุขสณฺณิโน อนตฺตนิ จ อตฺตาทิ อสุภฺเ สุขสณฺณิโน. มิฉฺฉาทิณฺณจิทฺตา สตฺตา ชิตฺตจิตฺตา วิสณฺณิโน เต โยคยฺตฺตา มารสฺส อโยคกฺกฺเขมิโน ชนา. สตฺตา คจฺจนฺติ สํสาร์ ชาติมรณคามีโน ยทา จ พุทฺธา โลกสฺมี อุปฺปชฺชนฺติ ปภงฺกรา. เตมํ ฌมฺมํ ปกาเสณฺติ ทุกฺขูปสมคามินํ เตสํ สุตฺวาน สปฺปญฺญา สจิตฺตํ ปจฺจลตฺถุ เต. อนิจฺจํ อนิจฺจโต ทกฺขุ ทกฺขมทกฺขุ ทกฺขโต อนตฺตนิ อนตฺตาทิ อสุภํ อสุภตทฺทสุ สมมาทิณฺณจิสมาทานา สพฺพํ ทกฺขํ อุปฺจจฺจนฺติ. นวมฺ^๑

^๑ อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๔๙/๕๘-๕๙.

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาส ๔ ประการนี้สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาส ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๒. สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๓. สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ๔. สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาส ๔ ประการนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาส ๔ ประการนี้ สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาส ๔ ประการอะไรบ้าง คือ ๑. สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ๒. สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ๓. สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา ๔. สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาสในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม ภิกษุทั้งหลาย สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาส ๔ ประการ นี้แล

เหล่าสัตว์ผู้ถูกมิจฉาทิฐิตำลาย มีจิตขัดส่าย สำคัญผิด หมายรู้ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง หมายรู้ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข หมายรู้ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา หมายรู้ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม สัตว์เหล่านั้นเชื่อกว่าติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร ไม่มีความเกษมจากโยคะ ประสบกับความเกิดและความตาย ท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏ ก็ในกาลใดพระพุทธเจ้า ผู้จุดประกายให้แสงสว่าง เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ในกาลนั้นพระองค์ยอมประกาศธรรมนี้^๒ ที่ให้สัตว์ถึงความดับทุกข์ สัตว์เหล่านั้นผู้มีปัญญา ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น กลับได้ความคิดเป็นของตนเอง ได้เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ได้เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ได้เห็นสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามว่าเป็นของไม่งาม ยึดถือสัมมาทิฐิ พ้นทุกข์ทั้งหมดได้^๓

จากการศึกษาเนื้อหาในวิปัสสนาสสูตร พบว่า เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าแสดงถึงความวิปาส คำว่า วิปาส ในที่นี้ หมายถึง ความเห็นหรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นามสังขารทั้งหลาย ตามที่ปรากฏในพระสูตรมี ๔ อย่าง คือ

- ๑) สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (นิจจวิปาส)
 - ๒) สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข (สุขวิปาส)
 - ๓) สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา (อัตตวิปาส)
 - ๔) สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฐีวิปาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม (สุกวิปาส)
- ความวิปาสทั้ง ๔ อย่างนี้จัดเป็นมิจฉาทิฐิ เป็นความเห็นที่นำไปสู่ความทุกข์

นอกจากนี้ยังแสดงถึงสิ่งที่ตรงกันข้ามกับวิปาสด้วย คือ ความไมวิปาส ดังนี้

- ๑) สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง
- ๒) สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์
- ๓) สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา
- ๔) สัญญาไมวิปาส จิตไมวิปาส ทิฐิไมวิปาสในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม

^๒ ธรรม หมายถึง สัจธรรม ๔ ประการ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค), อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๔๗๔.

^๓ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙-๘๑.

ความไม่วิปลาสทั้ง ๔ อย่างนี้จัดเป็นสัมมาทิฐิ เป็นความเห็นที่นำไปสู่ความพ้นจากทุกข์ เพื่อเป็นการขยายเนื้อความในพระสูตรนี้ ผู้วิจัยจึงนำเอาคำอธิบายของอรรถกถาามาแสดงดังต่อไปนี้

คำว่า สัญญาวิปลาส (สณฺญาวิปฺลสา) ได้แก่ ความเป็นผู้มีสัญญาคลาดเคลื่อน อธิบายว่ามีสัญญาวิปริตทั้ง ๔ ประการ แม้ในสองคำที่เหลือก็ก็นัยนี้เหมือนกัน คำว่า สัญญาวิปลาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (อนิจฺเจ ภิกฺขเว นิจฺจนฺติ สณฺญาวิปฺลสา) ได้แก่ สัญญาที่เกิดยึดถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงอย่างนี้ว่า สิ่งนี้เที่ยง อธิบายว่า สัญญาวิปลาส บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในทุกคำโดยนัยนี้ ในสิ่งที่เป็นอย่างนั้นว่า เป็นอนัตตาว่า เป็นอัตตา (อนตฺตนิ จ อตฺตา) ได้แก่ ผู้มีความสำคัญอนัตตานี้ว่า เป็นอัตตา อย่างนี้ คำว่า ผู้ถูกมิจฉาทิฎฐิทำลาย (มิจฺฉาทิฎฺฐิหฺตา) ได้แก่ เหล่าสัตว์มีสัญญาอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ได้ ยังถูกแม้มิจฉาทิฎฐิที่กำลังเกิดขึ้นทำลายแล้ว เหมือนความเป็นผู้มีสัญญาคลาดเคลื่อน คำว่า มีจิตซัดส่าย (จิตฺตจฺจิตฺตา) ได้แก่ ประกอบด้วยจิตอันซัดส่ายแล้ว ซึ่งกำลังเกิดขึ้นเหมือนสัญญาวิปลาสและทิฎฐิวิปลาส

คำว่า สำคัญผิด (วิสณฺณิโน) นั้นเป็นเพียงเทศนา อธิบายว่า เป็นผู้มีสัญญาจิตและทิฎฐิตรงกันข้าม คำว่า สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร (เต โยคยฺตุตา มารสฺส) ได้แก่ สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าประกอบอยู่ในเครื่องผูกของมาร คำว่า ไม่มีความเกษมจากโยคะ (อโยคกฺเขมิโน) ได้แก่ เป็นผู้ไม่ถึงความเกษมจากโยคะ ๔ ประการ คือ พระนิพพาน คำว่า ธรรมนี้ (อิมิ ธมฺมิ) ได้แก่ สังขาร ๔ ประการ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ที่ได้เห็นว่าไม่เที่ยง (อนิจฺจโต ทกฺขุ) ได้แก่ ได้เห็นแล้วโดยความเป็นของไม่เที่ยงเท่านั้น คำว่า ได้เห็นสิ่งที่ไม่งาม (อสุภตทฺทสฺส) ได้แก่ ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามโดยความเป็นของไม่งาม คำว่า ยึดถือสัมมาทิฐิ (สมฺมาทิฎฺฐิสมฺมาทานา) ได้แก่ ยึดถือสัมมาทสฺสนะ คำว่า พ้นทุกข์ทั้งหมดได้ (สพฺพํ ทุกฺขํ อุปฺจฺจ) ได้แก่ ล่วงพ้นวิญญูทุกข์ทั้งสิ้นได้^๔

ตารางที่ ๑ สรุปวิปลาสจากพระสูตร

วิปลาส = มิจฉาทิฎฐิ			
๑. สัญญาวิปลาส	จิตวิปลาส	ทิฎฐิวิปลาส	ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง
๒. สัญญาวิปลาส	จิตวิปลาส	ทิฎฐิวิปลาส	ในสิ่งที่เป็นอย่างนั้นว่า เป็นสุข
๓. สัญญาวิปลาส	จิตวิปลาส	ทิฎฐิวิปลาส	ในสิ่งที่เป็นอย่างนั้นว่า เป็นอนัตตา
๔. สัญญาวิปลาส	จิตวิปลาส	ทิฎฐิวิปลาส	ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม
ไม่วิปลาส = สัมมาทิฎฐิ			
๑. สัญญาไม่วิปลาส	จิตไม่วิปลาส	ทิฎฐิไม่วิปลาส	ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง
๒. สัญญาไม่วิปลาส	จิตไม่วิปลาส	ทิฎฐิไม่วิปลาส	ในสิ่งที่เป็นอย่างนั้นว่า เป็นทุกข์
๓. สัญญาไม่วิปลาส	จิตไม่วิปลาส	ทิฎฐิไม่วิปลาส	ในสิ่งที่เป็นอย่างนั้นว่า เป็นอนัตตา
๔. สัญญาไม่วิปลาส	จิตไม่วิปลาส	ทิฎฐิไม่วิปลาส	ในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม

^๔ อภ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๔๗๓-๔๗๔.

๒.๒ หลักธรรมสำคัญในวิปัสสนาสูตร

จากการที่ได้ศึกษาเนื้อหาของวิปัสสนาสูตร สามารถประมวลได้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องวิปาส อริยสัจ ๔ และไตรลักษณ์ ซึ่งผู้วิจัยจะนำเสนอตามลำดับดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ วิปาส

จากข้อความบาลีในพระสูตรว่า “จตตารโหม ภิกขเว สณฺณววิปาสา จิตตวิปาสา ทิฏฐิวิปาสา. กตเม จตตารโ อนิจฺเจ ภิกขเว นิจฺจนฺติ สณฺณววิปาสโส จิตตวิปาสโส ทิฏฐิวิปาสโส.” ฯลฯ แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฏฐิวิปาส ๔ ประการนี้ สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฏฐิวิปาส ๔ ประการ คือ สัญญาวิปาส จิตวิปาส ทิฏฐิวิปาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ฯลฯ^๕ จะเห็นได้ว่าข้อความดังกล่าวนี้แสดงถึงเรื่องวิปาส ดังนั้นผู้วิจัยจึงแสดงความหมาย และรายละเอียดของวิปาสดังต่อไปนี้

๑. ความหมายของวิปาส

จากการศึกษาจากหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกพบว่า ในหัวข้อของพระสูตรที่ศึกษาใช้คำว่า วิปาส (บาลี วิปาส) แต่ข้อความในพระสูตร ใช้คำว่า วิปาส

คำว่า วิปาส มีปรากฏหลักฐานในพระไตรปิฎกว่า วิปาส หมายถึง ความเห็น หรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปจากสภาพความเป็นจริง แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ ๑) สัญญาวิปาส (ความสำคัญผิด) ๒) จิตวิปาส (ความคิดผิด) ๓) ทิฏฐิวิปาส (ความเห็นผิด)^๖

หนังสือพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า วิปาสหรือวิปาส หมายถึง กิริยาที่ถือโดยการวิปริตผิดจากความเป็นจริง, ความเห็นหรือความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนจากสภาพที่เป็นจริงวิปาสด้วยอำนาจจิตและเจตสิก ๓ ประการ คือ ๑) วิปาสด้วยอำนาจความสำคัญผิด เรียกว่า สัญญาวิปาส ๒) วิปาสด้วยอำนาจความคิดผิด เรียกว่า จิตวิปาส ๓) วิปาสด้วยอำนาจความเห็นผิด เรียกว่า ทิฏฐิวิปาส วิปาสด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ตั้งได้ ๔ ประการ คือ ๑) วิปาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๒) วิปาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๓) วิปาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ๔) วิปาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม^๗

หนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับขยาย ได้ให้ความหมายไว้ว่า วิปาส หมายถึง ความรู้คลาดเคลื่อน ความรู้ที่ผันแปรผิดพลาดจากความเป็นจริง หมายถึงความรู้คลาดเคลื่อนขั้นพื้นฐาน

^๕ ดูรายละเอียดใน อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙-๘๑.

^๖ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่มที่ ๒๑ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า [๒๓].

^๗ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๖๑), หน้า ๔๐๕.

ที่นำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิด การหลงตนเอง ปฏิบัติไม่ถูกต้อง ต่อโลก ต่อชีวิต ต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวง และเป็นเครื่องกีดกันขัดขวางบังตาไม่ให้มองเห็นสัจภาวะ^๘

หนังสือวิปัสสนาโชติกะ ได้ให้ความหมายไว้ว่า วิปัสส หมายถึง ความเห็นที่คลาดเคลื่อนไปจากสภาพความเป็นจริง ซึ่งสภาพความเป็นจริงนั้น ได้แก่ สิ่งทั้งหลายเป็นอนุสภาวะ คือ ความไม่สวยงาม เป็นอนิจจะ คือ ความไม่เที่ยงแท้ไม่ยั่งยืน เป็นทุกขะ คือ ไม่ใช่ของสุขสบาย และทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตะ คือ ไม่ใช่ตัวตนที่จะพึงบังคับบัญชาว่ากล่าวให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้ แต่บุคคลเห็นคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงนี้กล่าวคือ เห็นว่า เป็นของสวยงาม เป็นของเที่ยงเป็นสุข เป็นอัตตา จึงเรียกว่า วิปัสส^๙

นอกจากนี้ยังพบว่า มีการแสดงถึงเรื่องความวิปัสส ซึ่งมีรายละเอียดว่าด้วยเรื่องความเข้าใจคลาดเคลื่อนไปจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นามเช่นเดียวกับวิปัสสสูตร มีปรากฏอยู่ในวิปัสสกก^{๑๐} นอกจากนี้ยังพบว่าในคัมภีร์อิทธิธรรมปิฎกกล่าวถึงคำว่าวิปัสสอยู่หลายแห่ง และยังพบว่า มีการกล่าวถึงวิปริเยสสะ ๔ ซึ่งมีความหมายเป็นไปในแนวทางเดียวกันกับวิปัสสในพระสูตรต้นปิฎก มีเนื้อความว่า การแสวงหาผิดด้วยอำนาจความเข้าใจ ความคิด และความเห็นที่เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นตัวตนในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน และว่างามในสิ่งที่ไม่งาม นี้ชื่อว่าวิปริเยสสะ ๔^{๑๑}

สรุปความหมายได้ว่า วิปัสส หมายถึง ความรู้เห็นเข้าใจคลาดเคลื่อนโดยอาการวิปริต ผิดเพี้ยนจากสภาพความเป็นจริง อันนำไปสู่ความสำคัญผิด คิดผิด และเห็นผิดจากสภาสภาวะความเป็นจริงของรูป-นามทั้งหลาย

๒. ประเภทของวิปัสส

ก. วิปัสสด้วยอำนาจจิตและเจตสิก

วิปัสส เมื่อว่าด้วยอำนาจจิตและเจตสิก สามารถแบ่งออกเป็น ๓ ประการ คือ ๑. วิปัสสด้วยอำนาจความสำคัญผิด เรียกว่า สัญญาวิปัสส ๒. วิปัสสด้วยอำนาจความคิดผิด เรียกว่า จิตตวิปัสส ๓. วิปัสสด้วยอำนาจความเห็นผิด เรียกว่า ทิฐิวิปัสส ซึ่งผู้วิจัยจะแสดงรายละเอียดตามลำดับดังต่อไปนี้

๑) สัญญาวิปัสส หมายถึง วิปัสสด้วยอำนาจความสำคัญผิดหรือหมายรู้ผิด คลาดเคลื่อนจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นาม ดังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่า ได้แก่ ความเป็นผู้มีสัญญาคลาดเคลื่อน อธิบายว่า มีสัญญาวิปริต ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (อนิจเญ ภิกขเว นิจจนฺติ สญาวิปัสสาโส)

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มณฑลธรรม ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดริส จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๕๐.

^๙ พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, รวบรวมและเรียบเรียง, **วิปัสสนาโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหะ**, รวบรวมและเรียบเรียงโดย พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, (ม.ป.ท), ๒๕๖๐, หน้า ๑๔๘.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๙๙.

^{๑๑} พระสมควร พุทธธรรมาภิกขุ (ก๊อนชัยภูมิ), “ศึกษาการละวิปัสสด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๐.

ได้แก่ สัญญาที่เกิดยึดถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงอย่างนี้ว่าสิ่งนี้เที่ยง อธิบายว่า สัญญาวิปлас ในสิ่งที่เป็นอนัตตาวาเป็นอัตตา (อนตฺตนิ จ อตฺตา) ได้แก่ ผู้มีความสำคัญอนัตตานี้ว่าเป็นอัตตา^{๑๒} ความสำคัญผิดในสภาพที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง คือ ความสำคัญอันเกิดขึ้นเพราะถือเอาในวัตถุไม่เที่ยงว่านี้เที่ยง ชื่อว่า สัญญาวิปлас ดังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่า สัญญาวิปลาสย่อมปรากฏในเวลาที่เกิดของตณแห่งอกุศลสัญญาที่เว้นจากทิวฐิมีกำลังในฐานะที่กิจแห่งจิตอันกำลังก็มีสัญญาวิปลาส^{๑๓} กล่าวคือ เวลาที่เราเห็นสิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้วก็เป็นอกุศล คือ วิปลาสด้วยสัญญาความสำคัญหรือหมายรู้ในรูปร่างสัณฐานในสิ่งที่ปรากฏมีความยินดียินร้ายในสิ่งนั้นเพราะสัญญาวิปลาส ขณะที่มอกุศลเกิดขึ้นมีสัญญาวิปลาสว่าสิ่งนั้นเป็นคนเป็นสัตว์เป็นวัตถุสิ่งต่าง ๆ แต่ไม่ใช่ทิวฐิวิปลาส

ตัวอย่าง สัญญาวิปลาส เช่น คนตกใจเห็นเชือกเป็นงู กาและกวางป่า มองหุ่นฟางสวมเสื้อกางเกงมีหม้อครอบ เห็นเป็นคนเฝ้านา คนหลงทางเห็นทิศเหนือเป็นทิศใต้ เห็นทิศใต้เป็นทิศเหนือ คนเห็นแสงไฟโฆษณากระพริบอยู่กับที่ เป็นไฟวิ่ง เป็นต้น^{๑๔}

๒) จิตวิปลาส หมายถึง วิปลาสด้วยอำนาจความคิดผิดพลาดเคลื่อนจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นาม คือ ความเป็นผู้มีจิตคลาดเคลื่อน อธิบายว่า มีจิตวิปริต ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ได้แก่ จิตที่เกิดยึดถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงอย่างนี้ว่าสิ่งนี้เที่ยง จิตวิปลาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาวาเป็นอัตตา ได้แก่ ผู้ที่มีความคิดว่าอนัตตานี้ว่าเป็นอัตตา ความคิดผิดในสภาพที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ดังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่า จิตวิปลาส ย่อมเป็นไปในเวลาที่กิจของตณแห่งอกุศลจิตอันเว้นจากทิวฐินั้นแหละมีกำลังก็มีจิตตวิปลาส^{๑๕} กล่าวคือ จิตวิปลาสมีสภาพของจิตที่วิปลาส เวลาที่สัญญาความสำคัญ หรือหมายรู้ จิตคิดเรื่องที่สำคัญ หรือหมายรู้ เป็นความวิปลาสมากกว่าสัญญา เพราะสัญญาเป็นเพียงความสำคัญ หรือหมายรู้คลาดเคลื่อน ไม่ได้หมายรู้ให้ตรงลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แต่เมื่อสัญญาวิปลาสแล้ว สภาพของจิตที่วิปลาสมีกำลังกว่าสัญญาวิปลาส เพราะวาปรุงแต่งคิดนึกเป็นเรื่องเป็นราวตามที่สัญญาวิปลาสทั้งหมด ฉะนั้นสัญญาวิปลาสจึงเป็นเหตุของจิตวิปลาสด้วย

ตัวอย่าง จิตตวิปลาส เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหารของตน คนจิตฟั่นเฟือนมองเห็นคนเข้ามาหา คิดว่าเขาจะทำร้าย คนเห็นเงาเคลื่อนไหวในที่มืดสลับ คิดว่าดวงภาพเป็นผีหลอก กระต่ายตื่นตูม ได้ยินเสียงลูกมะพร้าวหล่น คิดว่าดวงภาพเป็นว่าโลกกำลังแตก เป็นต้น^{๑๖}

๓) ทิวฐิวิปลาส หมายถึง วิปลาสด้วยอำนาจความเห็นผิดพลาดเคลื่อนจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นาม คือ ความเป็นผู้มีทิวฐิคลาดเคลื่อน อธิบายว่า มีทิวฐิวิปริต ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ได้แก่ ทิวฐิที่เกิดยึดถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงอย่างนี้ว่าสิ่งนี้เที่ยง ทิวฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาวาเป็นอัตตา ได้แก่ ผู้ที่มีความเห็นว่าอนัตตานี้ว่าเป็นอัตตา ความเห็นผิดในสภาพที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ดังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่า ทิวฐิวิปลาส ย่อมเป็นไปในจิตอันสัมปยุตด้วยทิวฐิ

^{๑๒} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๔๗๓.

^{๑๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๓๖/๒๗๖.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๐.

^{๑๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๓๖/๒๗๖.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๐.

เพราะฉะนั้น สัญญาวิปาสจึงมีกำลังอ่อนกว่าวิปาสทั้งหมด จิตวิปาสมีกำลังมากกว่าสัญญาวิปาส ทิฐิวิปาสมีกำลังมากกว่าวิปาสทั้งหมด จริยอยู่สัญญาเปรียบเหมือนการเห็นภาพขณะของเด็กทารกผู้ไร้เดียงสาเพราะถือเอาเพียงอาการที่ปรากฏแห่งอารมณ์ จิตเปรียบเหมือนการเห็นภาพขณะของชาวบ้าน เพราะยังแม้การแทงตลอดลักษณะให้สำเร็จได้ ทิฐิวิปาสเปรียบเหมือนนายช่างทองใช้คีมใหญ่คีบจับก้อนเหล็ก เพราะยึดมั่นถือมั่นได้^{๑๗} ซึ่งทิฐิวิปาสนั้นตามปกติก็สืบเนื่องมาจากสัญญาวิปาส และจิตวิปาสนั่นเอง เมื่อหมายรู้ผิดอย่างไร ก็คิดผิดไปตามนั้น เมื่อคิดคลาดเคลื่อนไปอย่างไร ก็พลอยเห็นผิด เชื่อถือผิดพลาดไปตามนั้น

ตัวอย่าง ทิฐิวิปาส เช่น เมื่อหมายรู้ผิดว่าเชือกเป็นงู ก็อาจลงความเห็นยึดถือว่าสถานที่บริเวณนั้นมึง หรือมึงชุม เมื่อหมายรู้ว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นยึดถือว่าโลกแบน เมื่อคิดไปว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นไป เคลื่อนไหวต่าง ๆ ก็ต้องมีผู้จัดแจงผลักดัน ก็ลงความเห็นยึดถือว่า พาร้อง พ่าผ่า แผ่นดินไหว ฝนตก น้ำท่วม มีเทพเจ้าประจำอยู่และคอยบันดาลดังนี้ เป็นต้น^{๑๘}

สรุปได้ว่า วิปาสด้วยอำนาจจิตและเจตสิกนั้น คือ ความสำคัญผิด คิดผิด เห็นผิด คลาดเคลื่อนจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นาม เป็นไปโดยอาการ ๓ อย่าง คือ สัญญาวิปาส จิตวิปาส และทิฐิวิปาส วิปาสทั้งสามนี้จะเกิดกับอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น ซึ่งสัญญาวิปาสจะมีกำลังอ่อนกว่าวิปาสอย่างอื่น ส่วนจิตวิปาสจะมีกำลังมากกว่าสัญญาวิปาส และทิฐิวิปาสจะมีกำลังมากกว่าวิปาสทั้งหมด โดยปกติแล้วทิฐิวิปาสนั้นย่อมได้รับผลสืบเนื่องมาจากสัญญาวิปาส และจิตวิปาส กล่าวคือ เมื่อเกิดความสำคัญผิดหรือหมายรู้ผิดก่อนแล้ว ก็จะส่งต่อมาที่ความคิดผิด เมื่อมีความสำคัญผิด คิดผิดแล้วก็ส่งผลให้เกิดความเห็นผิดไปด้วย

ข. วิปาสด้วยสามารถแห่งวัตถุเป็นที่ตั้ง

วิปาส เมื่อว่าด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ตั้งสามารถแบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ ๑) วิปาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๒) วิปาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๓) วิปาสในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน ๔) วิปาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ซึ่งผู้วิจัยจะแสดงรายละเอียดตามลำดับดังต่อไปนี้

๑) นิจจวิปาส หมายถึง ความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง แท้จริงแล้วรูป-นามสังขารทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงทั้งสิ้น แต่ที่เห็นว่าเป็นสิ่งที่เที่ยงแน่นอนนั้น เพราะมีสิ่งหนึ่งที่ปิดบังเอาไว้ นั่นก็คือ ความสืบทอดอย่างต่อเนื่องนั่นเอง อธิบายว่า การเกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็วอย่างต่อเนื่องของรูป-นามจะเป็นธรรมชาติที่ปิดบังความเป็นอนิจจังของรูป-นามนั่นเอง เพราะจะทำให้เห็นเสมือนหนึ่งว่านาม-รูปนั้นมีอยู่คงที่ ไม่มีการเกิดและการดับอยู่ตลอดเวลา เห็นเป็นของเที่ยงจึงทำให้เกิดสำคัญผิดความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง คือ นิจจวิปาส นั่นเอง เช่นเดียวกับที่เราเห็นแสงไฟฟ้าที่ออกมาจากหลอดไฟนอนเห็นสว่างตลอดเป็นสายเดียวกันไม่มีขาดช่วง ซึ่งความจริงแล้วหลอดไฟจะกะพริบ (เกิด-ดับ) ด้วยความรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา

^{๑๗} พ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๓๖/๒๗๖.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๐.

ซึ่งการเกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องกันอย่างรวดเร็วของนาม-รูป ธรรมดาแล้วรูป-นามนั้น มีความเกิดและดับติดต่อกันเนื่องกันอยู่ตลอดเวลาโดยไม่มีหยุดหย่อน และเป็นการเกิดดับติดต่อกันรวดเร็วมาก จนเราไม่สามารถที่จะเห็นความดับได้ เพราะนามใหม่รูปใหม่ที่เกิดขึ้นมาทดแทนอยู่เรื่อย ๆ นั้น ทำให้เราเห็นเหมือนกับว่านามนั้นรูปนั้น ที่เกิดขึ้นมายังมีอยู่เรื่อย จึงเป็นเครื่องปิดบังทำให้ไม่เห็นอนิจจัง คือ ความไม่เที่ยงของรูป-นามได้ อุปมาเหมือนเวลาดูภาพยนตร์ การเห็นภาพที่ปรากฏบนจอเพียง ๑ หรือ ๒ นาทีกี่ตาม รูปที่ฉายผ่านกล้องออกไปให้เห็นที่จอ นั้น ไม่ใช่รูปเดียว อาจมีตั้งหลายสิบหลายร้อยรูป แต่อาศัยความเร็วของรูปหนึ่ง ๆ ที่เลื่อนไปติดต่อกับรูปที่หมดไป และรูปที่เกิดใหม่นั้นเอง จึงทำให้เห็นไปว่าเป็นรูปเดียวกัน การที่ไม่สามารถเห็นเป็นหลายรูปได้ฉับใด รูปและนามก็เป็นไปฉับนั้น อันที่จริงแล้วนามและรูปยังเกิดดับรวดเร็วยิ่งกว่าภาพยนตร์เสียอีก และเฉพาะนามธรรมอันมีจิตเป็นต้นด้วยแล้ว ยิ่งเกิดดับรวดเร็วมากนัก ส่วนรูปธรรมเกิดดับไม่เร็วเหมือนนามธรรม^{๑๙}

๒) สุขวิปัสสนา หมายถึง ความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข แท้จริงแล้วรูป-นามสังขารทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งที่ เป็นทุกข์ทั้งสิ้น ไม่มีสิ่งใดเป็นสุข เพราะมีแต่ความบีบคั้น ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ทั้งนั้น ในชีวิตของเรามีแต่ความเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะตลอดเวลา และมีสิ่งหนึ่งที่ปิดบังความทุกข์เอาไว้ทำให้เข้าใจว่ารูป-นามนี้เป็นสุขไม่มีทุกข์ นั่นก็คือ การเปลี่ยนอริยาบถน้อยใหญ่ นั่งเอง อธิบายว่า เพราะการที่ไม่ได้พิจารณาอริยาบถ จึงไม่เห็น ว่า นาม-รูปนี้มีทุกข์ เบียดเบียนบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา เมื่อเปลี่ยนอริยาบถใหม่ก็รู้สึก ว่าสบายทุกที การเห็นอริยาบถใหม่เป็นทุกข์นั้นจึงเป็นของยากยิ่ง เมื่อเห็นความจริงของอริยาบถใหม่ไม่ได้เช่นนี้วิปัสสนา คือ ความสำคัญผิดว่าสุข เรียกว่า สุขวิปัสสนา สำคัญว่านามรูปเป็นสุขหรือเป็นของดี ด้วยอำนาจของทิวฏฐิ ก็เกิดขึ้น และเป็นปัจจัยแก่ตัณหา ทำให้อยากได้ ยินดีพอใจในนามรูปนั้น และทำให้มีความต้องการ ปรารถนา ตัณรนต่าง ๆ ทั้งนี้ ล้วนเป็นไปด้วยอำนาจของตัณหาที่อาศัยนามรูปเกิดขึ้น เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณาอริยาบถ จึงทำให้ไม่เห็นทุกข์ และทำให้สุขวิปัสสนาเกิดขึ้น^{๒๐}

๓) อัตตวิปัสสนา หมายถึง ความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน แท้จริงแล้วรูป-นามสังขารทั้งหลายนั้นล้วนแต่เป็นสิ่งที่ เป็นอนัตตา ไม่มีความเป็นตัวตน ไม่อาจบังคับบัญชามันไม่ได้ ไม่เป็นไปในอำนาจของใครทั้งสิ้น ไม่มีสิ่งใดที่จะยึดเอามาเป็นอัตตา ตัวตนที่แท้จริงได้ เพราะเป็นสิ่งที่สมมติบัญญัติขึ้นมาเรียกกันว่าเป็นนั้นเป็นนี้ตามความต้องการเท่านั้น แต่สิ่งที่ทำให้หลงผิดเข้าใจว่ารูป-นามนี้เป็นอัตตาตัวตนก็คือ ความเป็นกลุ่มก้อนนั่นเอง อธิบายว่า การที่เข้าไปรวบรวมกันของขันธ ๕ หรือรูป-นาม อยู่เป็นกลุ่มเป็นก้อน จึงทำให้เราเข้าใจว่าเป็นอัตตา และสำคัญว่ามีสาระแก่นสารในขันธทั้ง ๕ หรือรูป-นาม ที่รวมอยู่ด้วยกัน ขณะที่เห็นครั้งหนึ่งได้ยินครั้งหนึ่ง เพียงขณะจิตเดียว ขันธ ๕ หรือรูป-นามก็เกิดร่วมกันทุกขณะอย่างรวดเร็ว และดับอย่างรวดเร็วด้วย จึงทำให้เราไม่สามารถจะเห็นความแยกกันของรูปแต่ละรูป นามแต่ละนาม และไม่สามารถที่จะให้รูป-นามกระจายออกไปเป็นสัดเป็นส่วน หรือไม่สามารถจะเห็นรูป-นามนั้นเป็นคนละอย่างได้

^{๑๙} พระราชญาณวิสิฐ (เสริมชัย ขยมงฺคโล), คู่มือปฏิบัติ สมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย, (นครปฐม: บริษัท เพชรเกษม พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๔๐.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

เมื่อเราไม่สามารถจะกระจายความเป็นกลุ่มเป็นก้อน คือ ชนสัญญาให้แยกออกจากกันได้ เราก็ไม่มีโอกาสที่จะเห็นอนัตตา เมื่อไม่เห็นอนัตตา วิปัสสนาที่เรียกว่า อัตตวิปัสสนา คือ ความสำคัญว่า เป็นตัวเป็นตนหรือเป็นเราก็จะต้องเกิดขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะเป็นปัจจัยแก้ตัณหา ทำให้มีความปรารถนา เห็นว่าเป็นของดี เห็นว่ามีตัวตน^{๒๑}

๔) สุภาวิปัสสนา หมายถึง ความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงในสิ่งที่ไม่งามว่างาม สุภาวิปัสสนานี้ถือเอาเฉพาะส่วนที่เป็นรูปขันธ์ (กาย) เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับเวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ โดยแท้จริงแล้วร่างกายของเรานี้ไม่มีส่วนไหนที่ควรถือเอาว่าเป็นของสวยงาม ที่เห็นว่ายงามนั้นเห็นเพียงแค่นอกอันมีหนังที่หุ้มเนื้อ เอ็น กระดูกเท่านั้น แต่ภายในร่างกายไม่มีส่วนไหนเป็นของสวยงามแม้แต่เนื้อ ถ้าถลกเอาหนังออกก็จะเห็นแต่เลือดเนื้อแดง ๆ ความสวยงามก็จะหายไป มีแต่สิ่งที่ไม่สะอาดเป็นปฏิกุลทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงสอนให้พิจารณาร่างกายนี้ให้เห็นเป็นสิ่งที่ปฏิกุล ไม่น่ายินดี น่าปรารถนา ดังปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่าในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไขข้อ หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปรตมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร^{๒๒} ที่คนทั้งหลายเห็นว่าร่ากายนี้สวยงาม น่าใคร่ น่าปรารถนานั้น ก็เพราะไม่ได้พิจารณาให้เห็นสภาพความเป็นจริงตามธรรมดาของกายนี้ ว่าแท้จริงแล้วมีแต่ความไม่สวยงามเป็นของปฏิกุลทั้งนั้น เมื่อไม่เห็นความจริงเช่นนี้ย่อมทำให้ลุ่มหลงว่าเป็นของสวยงาม ดังนั้น สุภาวิปัสสนาจึงเกิดขึ้น

สรุปได้ว่า วิปัสสนาด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ตั้ง คือ ความเข้าใจผิดคลาดเคลื่อนจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นาม อันเป็นไปใน ๔ อย่าง กล่าวคือ วิปัสสนาในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม จากที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นจะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องความคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอสุภา ดังนี้

ตารางที่ ๒ แสดงวิปัสสนา

วิปัสสนาด้วยอำนาจจิตและเจตสิก	วิปัสสนาด้วยวัตถุที่ตั้ง
๑. สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ทิฐิวิปัสสนา	นิจจวิปัสสนา
๒. สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ทิฐิวิปัสสนา	สุขวิปัสสนา
๓. สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ทิฐิวิปัสสนา	อัตตวิปัสสนา
๔. สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ทิฐิวิปัสสนา	สุภาวิปัสสนา

สรุปได้ว่า วิปัสสนา หมายถึง ความเข้าใจผิดคลาดเคลื่อนไปจากสภาพที่เป็นจริงของรูป-นามทั้งหลาย ด้วยความสำคัญผิด คิดผิด และเห็นผิด อันเป็นไปใน ๔ อย่าง ได้แก่ สิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (นิจจวิปัสสนา), สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข (สุขวิปัสสนา), สิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน (อัตตวิปัสสนา), และ

^{๒๑} พระราชนิพนธ์ (เสริมชัย ขยมมงคล), คู่มือปฏิบัติ สมณวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย, หน้า ๔๑.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖.

สิ่งที่ไม่งามว่างาม (สุวิปลาส) วิปลาสทั้งหมดนี้เกิดขึ้นกับอภุศลจิต ๑๒ ดวง เมื่อบุคคลมีความวิปลาสอยู่ ย่อมจะนำไปสู่ความทุกข์ในที่สุด เพราะฉะนั้นวิปลาสจึงเป็นเหตุปิดกั้นไม่ให้เห็นชั้น ๕ โดยความเป็นไตรลักษณ์ และอสุภะ เมื่อไม่เห็นความจริงด้วยปัญญาจึงดำเนินชีวิตไปในหนทางแห่งความทุกข์ และเต็มไปด้วยปัญหาต่าง ๆ นั้นเอง

๒.๒.๒ อริยสัจ ๔

จากข้อความบาลีในพระสูตรว่า “ยथा จ พุทธา โลกสมิ อุปปชฺชนติ ปภงฺกรา เตม ฌมม ฺปกาเสนติ ทุกฺขุปสมคามินิ.” ฯลฯ แปลความว่า ในกาลใดพระพุทธเจ้าผู้จุดประกายให้แสงสว่าง เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ในกาลนั้นพระองค์ย่อมประกาศธรรมนี้ที่ให้สัตว์ถึงความดับทุกข์ จะเห็นได้ว่าข้อความดังกล่าวนี้แสดงเรื่องอริยสัจ ๔ คือ หลักธรรมที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงแสดงความหมาย และรายละเอียดของอริยสัจ ๔ ดังต่อไปนี้

อริย + สัจ + ๔ อริย แปลว่า ประเสริฐ สัจ แปลว่า ความจริง รวมความได้ว่าอริยสัจ ๔ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการหรือความจริงที่ทำให้ผู้รู้แจ้งเป็นพระอริยะ มูลเหตุที่ทำให้สัจจะทั้ง ๔ นี้ได้ชื่อว่า อริยะนั้น มีพระพุทธดำรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้ คือ ๑. ทุกขอริยสัจ ๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ อริยสัจ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ฉะนั้นจึงเรียกว่า อริยสัจ”^{๒๓} นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังตรัสอีกว่า “พระตถาคตเป็นอริยะในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ”^{๒๔} จากพระพุทธพจน์ข้างต้นอธิบายได้ว่า สัจจะทั้งหลายเหล่านั้น เป็นของจริงแท้มีความเป็นเช่นนั้น ไม่ผิดไปเป็นจากความเป็นอย่างนั้น และไม่แปรผันเป็นอย่างอื่นนอกจากความเป็นอย่างนั้น อริยสัจทั้งหลายนั้นได้ชื่อว่าเป็นของพระอริยะ เพราะพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะทรงแทงตลอดและแสดงแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงได้ชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะความจริงของพระอริยะนั่นเอง

อุทเทส อริยสัจ ๔ มีพระพุทธดำรัสปรากฏในสังจวิภังคสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุ่นกลับไม่ได้ คือ การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย^{๒๕} ซึ่งอริยสัจ ๔

^{๒๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๐๙-๖๑๐.

^{๒๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐.

^{๒๕} การบอก หมายถึง การบอกกล่าว นี้ชื่อว่า ทุกขอริยสัจ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ, การแสดง หมายถึง การให้อุทเทส (คำเริ่มต้น) จบลง, การบัญญัติ หมายถึง การตั้งสัจจะ มีทุกขสัจเป็นต้น, การกำหนด หมายถึง การให้เนื้อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ, การเปิดเผย หมายถึง การชี้แจงแสดงเนื้อความตามที่ตั้งอุทเทสไว้ โดยการวกกลับมาอธิบายซ้ำอีก, การจำแนก หมายถึง การจำแนกประเด็นที่เปิดแล้ว, การทำให้ง่าย หมายถึง การแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการชี้เหตุ และยกอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาประกอบ, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๓๗๑/๒๒๓, อ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๗๒/๓๙๕, อ.จตุกก.ภิกขา (บาลี) ๒/๑๗๒/๔๓๔-๔๓๕.

อริยสัจ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินี-
ปฏิบัติอริยสัจ^{๒๖} มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. ทุกขอริยสัจ

มีพระพุทธดำรัสปรากฏในอภิธรรม วิภังคปกรณ์ว่า ทุกขอริยสัจ เป็นไฉน ชาติเป็นทุกข์
ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปรีทเวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์
อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็น
ทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์

ชาติ เป็นไฉน ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏ
แห่งชั้น ๓ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ชาติ

ชรา เป็นไฉน ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว
ย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์ นั้น ๆ นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ความจติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือ
มฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้น ๓ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่ง ชีวิตินทรีย์ ของเหล่า
สัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า มรณะ

โสกะ เป็นไฉน ความเศร้าโศก กิจริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความ
แห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวใจ ความโทมนัส ลูกศร คือ ความโศกของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความ
เสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวข้องกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทวิภูฏิกะทบของผู้ประกอบด้วย
ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า โสกะ^{๒๗}

ปรีทเวะ เป็นไฉน ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิจริยาที่ร้องไห้ กิจริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่
ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ความบ่นถึง ความพริ้วเพื่อ ความร่ำไห้ ความพิไรรำพัน กิจริยาที่พิไรรำพัน
ภาวะที่พิไรรำพันของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวข้องกับโรค ความเสื่อม
ศีล หรือความเสื่อมทวิภูฏิกะทบของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือผู้ที่ถูกเหตุแห่ง
ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า ปรีทเวะ

ทุกข์ เป็นไฉน ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็น
ทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิจริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส นี้เรียกว่า ทุกข์

โทมนัส เป็นไฉน ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ
เป็นทุกข์ อันเกิดแต่ใจโตสัมผัส กิจริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่ใจโตสัมผัส นี้เรียกว่า
โทมนัส

อุปายาส เป็นอย่างไร คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ที่ถูก
ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวข้องกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทวิภูฏิกะ

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖-๔๑๗.

^{๒๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐-๑๙๔/๑๖๔.

กระทบของผู้ที่ประกอบด้วยความเสี่ยงอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ หรือผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า อุปายาส

การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นไฉน การไปร่วม การมาร่วม การประชุมร่วม การอยู่ร่วมกับอารมณ์อันไม่เป็นที่ปรารถนา ไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ หรือจากบุคคลผู้ปรารถนาแต่สิ่งที่มีใช้ประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก ไม่ปรารถนาความหลุดพ้นจากโยคะของเขา นี้เรียกว่า การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์

การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นไฉน การไม่ไปร่วม การไม่มาร่วม การไม่ประชุมร่วม การไม่อยู่ร่วมกับอารมณ์อัน เป็นที่ปรารถนาเป็นที่รักใคร่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ หรือจากบุคคลผู้มุ่งประโยชน์ มุ่งความเกื้อกูล มุ่งความผาสุก มุ่งความเกษมจาก โยคะของเขา เช่น มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตร อำมาตย์ ญาติ หรือสายโลหิต นี้เรียกว่า การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์

การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ เป็นไฉน เหล่าสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า ไฉนหนอ ขอเราอย่าได้มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือขอความเกิดอย่าได้มาถึงเราเลยนะ ข้อนี้ ไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา นี้เรียกว่า การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์

เหล่าสัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความเศร้าโศก ความพิโรธรำพัน ความทุกข์ ความโทมนัส และความคับแค้นเป็นธรรมดา ต่างก็เกิด ความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า ไฉนหนอ ขอเราอย่าได้เป็นผู้มีความเศร้าโศก ความ พิโรธรำพัน ความทุกข์ ความโทมนัส และความคับแค้นเป็นธรรมดาเลย ขอความเศร้าโศก ความพิโรธรำพัน ความทุกข์ ความโทมนัส และความคับแค้น อย่า ได้มาถึงเราเลยนะ ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จได้ตามความต้องการ นี้เรียกว่า การไม่ได้สิ่งที่ ต้องการเป็นทุกข์

โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เป็นไฉน รูปาทานชั้น (กองรูปที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) เวทณูปาทานชั้น (กองเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) สัญญูปาทานชั้น (กองสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) สังขารูปาทานชั้น (กองสังขารที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) และวิญญานูปาทานชั้น (กองวิญญานที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ นี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ^{๒๘}

๒. สมุทัยสัง

มีพระพุทธดำรัสว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ เป็นอย่างไร คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหานี้แหละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาด

^{๒๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๕-๒๐๒/๑๖๔-๑๖๖.

รูป^{๒๙} ใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้ ก็อะไร เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก

จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสตะ ฯลฯ ในโลก หานะ...ในโลก ชิวหา...ในโลก กาย...ในโลก มโนเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ มโนนี้

รูปเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ รูปนี้ เสียง ฯลฯ ในโลก กลิ่น...ในโลก รส...ในโลก โผฏฐัพพะ...ในโลก ธรรมเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ ธรรมนี้

จักขุวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุวิญญาณ นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญญาณ ฯลฯ ในโลก หานวิญญาณ...ในโลก ชิวหาวิญญาณ...ในโลก กายวิญญาณ...ในโลก มโนวิญญาณเป็น ปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ มโนวิญญาณนี้

จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัส ฯลฯ ในโลก หานสัมผัส...ในโลก ชิวหาสัมผัส...ในโลก กายสัมผัส...ในโลก มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสนี้^{๓๐}

เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิด ที่เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสนี้ เวทนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ ในโลก เวทนาที่เกิดแต่หानสัมผัส...ในโลก เวทนาที่เกิดแต่ชิวหาสัมผัส...ในโลก เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส...ในโลก เวทนา ที่เกิดแต่มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่เวทนาที่เกิด แต่มโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่เวทนาที่เกิดแต่มโนสัมผัสนี้

รูปสัญญา (ความหมายรูปรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิด ที่รูปสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา ฯลฯ ในโลก คันธสัญญา...ในโลก รสสัญญา...ในโลก โผฏฐัพพสัญญา...ในโลก ัมมสัญญาเป็น ปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ัมมสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ัมมสัญญานี้

รูปสัญญาเจตนา (ความคิดอ่านในรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปสัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา ฯลฯ ในโลก คันธสัญญาเจตนา...ในโลก รสสัญญาเจตนา...ในโลก โผฏฐัพพสัญญาเจตนา...ในโลก ัมมสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ัมมสัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ัมมสัญญาเจตนา

รูปตัณหา (ความติดใจในรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิด ที่รูปตัณหา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปตัณหา สัททตัณหา ฯลฯ ในโลก คันธตัณหา...ในโลก รสตัณหา...ในโลก

^{๒๙} ปิยรูปสาตรูป หมายถึง สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ เป็นส่วนอิฏฐารมณ์ที่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒๐๓/๑๑๙-๑๒๐.

^{๓๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗-๑๖๘.

โณฐัพพัตถา...ในโลก ธัมมัตถาเป็น ปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธัมมัตถานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธัมมัตถานี้

รูปวิตก (ความตรึกถึงรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ รูปวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก ฯลฯ ในโลก คันธวิตก...ในโลก รสวิตก...ในโลก โณฐัพพวิตก...ในโลก ธัมมวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธัมมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธัมมวิตกนี้

รูปวิจารณ์ (ความตรองถึงรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิด ที่รูปวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์ ฯลฯ ในโลก คันธวิจารณ์...ในโลก รสวิจารณ์...ในโลก โณฐัพพวิจารณ์...ในโลก ธัมมวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธัมมวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธัมมวิจารณ์นี้ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ^{๓๑}

จากพระพุทธพจน์ข้างต้นอธิบายได้ว่า สมุทยสัจจะ มีอรรถ ๔ ประการ คือ ๑) อายุหนตโถ ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น ๒) นิทานตโถ เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ๓) สงโยคตโถ ประกอบไว้ซึ่งทุกข์ มิให้พ้นไป ๔) ปลิโพธตโถ ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์ โดยสุดต้นตอแสดงเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ ได้แก่ ๑) กามตัณหา คือ ความปรารถนากามภพโดยยินดีติดใจในเบญจกามคุณอารมณ์ พระอนาคามีละได้ เต็ดขาด ๒) ภวตัณหา คือ ความปรารถนารูปภพ อรูปภพ โดยยินดีต่อมานสมาบัติ และความปรารถนาอารมณ์ที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ ภวตัณหาทั้งหมดนี้หรือหัตถมรรค จึงละได้ ๓) วิภวตัณหา คือ ความปรารถนาขาดจากภพ โดยยินดีต่ออุจเฉททิฏฐิ ตัณหาในภพทั้ง ๓ นี้คือ ธรรมที่เป็นเหตุแห่งทุกข์สัจจะ เรียกว่า สมุทยสัจจะ เมื่อกล่าวโดยอภิธัมมมัยแล้ว สมุทยสัจจะ ได้แก่ โลกเจตสิก วิภวตัณหาที่มีเฉพาะในกามภูมิ ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค^{๓๒}

๓. นิโรธสัจ

มีพระพุทธดำรัสว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ เป็นไฉน ความสํารอกและความดับตัณหานั้นนั่นแล โดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความสงัด ความพ้น ความไม่ติดอยู่ ก็ตัณหานี้เมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับดับที่ไหน ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ปิยรูปสาตรูปนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ปิยรูปสาตรูปนี้ ก็อะไรเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก

จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่จักขุนี้ เมื่อดับก็ดับที่ จักขุนี้ โสตะ ฯลฯ ในโลก ชานะ...ในโลก ชิวหา...ในโลก กาย...ในโลก มโนเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่มโนนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนนี้

รูปเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปนี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปนี้ เสียง ฯลฯ ในโลก กลิ่น...ในโลก รส...ในโลก โณฐัพพะ...ในโลก ธรรมเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อละ ก็ละที่ธรรมนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ธรรมนี้

^{๓๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๘-๑๖๙.

^{๓๒} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ), ๒๕๔๗, หน้า ๑๒๗.

จักขุวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่จักขุวิญญาณนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญญาณ ฯลฯ ในโลก ฆานวิญญาณ...ในโลก ชิวหาวิญญาณ...ในโลก กายวิญญาณ...ในโลก มโนวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่มโนวิญญาณนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนวิญญาณนี้

จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัส ฯลฯ ในโลก ฆานสัมผัส...ในโลก ชิวหาสัมผัส...ในโลก กายสัมผัส...ในโลก มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนสัมผัสนี้

เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสนี้ เวทนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ ในโลก เวทนาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส...ในโลก เวทนาที่เกิดแต่ชิวหาสัมผัส...ในโลก เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส...ในโลก เวทนาที่เกิดแต่มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่เวทนาที่เกิดแต่มโนสัมผัสนี้^{๓๓} เมื่อดับ ก็ดับที่เวทนาที่เกิดแต่มโนสัมผัสนี้

รูปสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปสัญญานี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา ฯลฯ ในโลก คันธสัญญา...ในโลก รสสัญญา...ในโลก โผฏฐัพพสัญญา...ในโลก ัมมสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ัมมสัญญานี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ัมมสัญญานี้

รูปสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปสัญญาเจตนา^{๓๔} เมื่อดับ ก็ดับที่รูปสัญญาเจตนา^{๓๔} สัททสัญญาเจตนา ฯลฯ ในโลก คันธสัญญาเจตนา...ในโลก รสสัญญาเจตนา...ในโลก โผฏฐัพพสัญญาเจตนา...ในโลก ัมมสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ัมมสัญญาเจตนา^{๓๔} เมื่อดับ ก็ดับที่ัมมสัญญาเจตนา^{๓๔}

รูปตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปตัณหา^{๓๕} เมื่อดับ ก็ดับที่รูปตัณหา^{๓๕} สัททตัณหา ฯลฯ ในโลก คันธตัณหา...ในโลก รสตัณหา...ในโลก โผฏฐัพพตัณหา...ในโลก ัมมตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ัมมตัณหา^{๓๕} เมื่อดับ ก็ดับที่ัมมตัณหา^{๓๕}

รูปวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปวิตก^{๓๖} เมื่อดับ ก็ดับที่รูปวิตก^{๓๖} สัททวิตก ฯลฯ ในโลก คันธวิตก...ในโลก รสวิตก...ในโลก โผฏฐัพพวิตก...ในโลก ัมมวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ัมมวิตก^{๓๖} เมื่อดับ ก็ดับที่ัมมวิตก^{๓๖}

รูปวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปวิจารณ์^{๓๗} เมื่อดับ ก็ดับที่รูปวิจารณ์^{๓๗} สัททวิจารณ์ ฯลฯ ในโลก คันธวิจารณ์...ในโลก รสวิจารณ์...ในโลก โผฏฐัพพวิจารณ์...ในโลก ัมมวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ัมมวิจารณ์^{๓๗} เมื่อดับ ก็ดับที่ัมมวิจารณ์^{๓๗} นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ^{๓๘}

จากพระพุทธรพจน์ข้างต้นอธิบายได้ว่า นิโรธสัจจะ เป็นชื่อของธรรมที่ดับทุกข์ จึงเรียกชื่อได้อีกอย่างหนึ่งว่า ทุกขนิโรธ คำว่า นิ ย่อมแสดงความไม่มี โธ หมายถึง การท่องเที่ยวไป

^{๓๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙-๑๗๐.

^{๓๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๗๐-๑๗๑.

นิโรธ หมายถึง ไม่มีการท่องเที่ยวไป ทุกขนิโรธ จึงหมายความว่า ไม่มีการท่องเที่ยวไปในทุกข์ หรือการไม่ท่องเที่ยวไปในสงสาร เพราะเป็นสังขารที่ว่างจากคติทั้งปวง อีกนัยหนึ่ง เมื่อสังขารที่ ๓ อันบุคคลได้บรรลุลแล้ว ย่อมมีความไม่ท่องเที่ยวไปในทุกข์ จึงเรียกว่า ทุกขนิโรธ หรือเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อการท่องเที่ยวไปในทุกข์นั้น และเพราะเป็นปัจจัยแก่ความดับทุกข์ ทุกอย่างเกิดขึ้นไม่ได้ องค์ธรรม ได้แก่ พระนิพพาน การที่พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับทุกข์นั้น มีพระบาลีแสดงว่า “อเสสวิราคนิโรธ จาโค ปฏินิสสัคโค มุตติ อนาลโย” แปลว่า ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัย^{๓๕} อธิบายว่า ประหารตัณหาด้วยวิราคมรรคแล้วย่อมบรรลุนิพพาน ขยายความต่อไปว่า อาศัยพระนิพพานแล้วประหารตัณหาได้ ประหารภพทั้ง ๓ ได้ ไม่ให้มีการยินดีต่อไปอีก เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงเป็นความดับทุกข์สังขาร ซึ่งเป็นผล และสมุทัยสังขาร ซึ่งเป็นเหตุ โดยประหารตัณหาด้วยวิราคมรรค นั่นก็คือ พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ จึงเป็นธรรมที่ดับทุกข์ อันเป็นผลของตัณหาด้วย ทุกขนิโรธสังขาร มีอรรถประกาศ คือ ๑) นิสสรณตโย สลัดออกจากทุกข์ทั้งปวง ๒) อปฺลิโพตฺตโย มิได้กังวลอยู่ด้วยกองทุกข์ ๓) อสงขตตโย มิได้มีสิ่งใดมาประชุมตกแต่ง ๔) อมตตโย ไม่มีการตายการเกิดสืบไปอีกเลย ดังมีวจนัตถะว่า “ทุกขสส นฺริชฺฌนํ อนุป- ปาทมมตา ปวตฺติวเสน ชียยนํ ทุกขนิโรธ.” แปลว่า ความดับไปแห่งทุกข์ คือ ความสิ้นไปโดยที่ไม่เกิดขึ้น และไม่เป็นไป ชื่อว่า ทุกขนิโรธ หรืออีกนัยหนึ่งว่า “ทุกขํ นฺริชฺฌนํ น ปวตฺติ เอตสฺมีติ ทุกขนิโรธ.” แปลว่า ทุกข์ทั้งหลาย ย่อมดับ ย่อมไม่เป็นไปในนิพพานธรรมนี้ ฉะนั้นนิพพานธรรมนี้ จึงเรียกว่า ทุกขนิโรธ องค์ธรรมของทุกขนิโรธสังขาร จึงได้แก่ พระนิพพาน^{๓๖}

๔. มัคคสัง

มีพระพุทธดำรัสว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง เป็นไฉน อริยมรรคมองค์ ๘ นั้นนั่นแล คือ ๑.สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒.สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓.สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔.สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕.สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖.สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗.สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘.สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)^{๓๗} มัคคสัง เป็นอริยสังข้อที่ ๔ อันเป็นทางดำเนินที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ สามารถเรียกได้หลายชื่อ เช่น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, มัชฌิมาปฏิปทา, อัฐังคิกมรรค, อริยมรรค ในหัวข้อมัคคสังนี้ผู้วิจัยจะแสดงเนื้อสาระมากกว่าสังข้ออื่น ๆ เพราะจะเชื่อมโยงไปถึงบทต่อไป ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หมายถึง เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์^{๓๘} เป็นทางสายเดียวที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุนิโรธหรือนิพพาน อันเป็นความดับทุกข์อย่างสนิท พระพุทธเจ้าทรงบรรลุนิพพานก็ด้วยทางสายนี้ พระอรหันต์ทั้งหลายก็ปฏิบัติตามทางสายนี้ จึงได้บรรลุนิพพาน

^{๓๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๔/๙๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๒๓.

^{๓๖} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, หน้า ๑๒๘.

^{๓๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑.

^{๓๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๑.

เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา หมายถึง ทางสายกลางที่ไม่เกี่ยวข้องกับที่สุดสองประการ^{๓๙} คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอิตถกิลมณานุโยค^{๔๐} เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงนิพพาน ดังมีปรากฏในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ว่า “มัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อสงบระงับ คือ เพื่อรู้อย่าง เพื่อดูธรรม เพื่อนิพพาน”^{๔๑} เป็นข้อปฏิบัติที่พอเหมาะไม่ตึงเกินไป และไม่หย่อนเกินไป จึงเรียกว่า ทางสายกลาง

เรียกว่า อัฐังคิกมรรค หมายถึง มรรคมืองค์ ๘ เป็นข้อปฏิบัติที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ การปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ นี้จะเลือกปฏิบัติเฉพาะข้อใดข้อหนึ่งไม่ได้เพราะองค์มรรคทั้งหมดเป็นปัจจัยเกื้อกูลกันจะขาดข้อใดข้อหนึ่งไปไม่ได้ จะต้องปฏิบัติควบคู่กันไปให้เกิดขึ้นพร้อม ๆ กันจึงจะทำให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้

เรียกว่า อริยมรรค หมายถึง หนทางอันประเสริฐ เป็นทางของพระอริยะ คือ หากผู้ใดดำเนินตามหนทางนี้ และปฏิบัติได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ จิตของผู้นั้นก็จะมีหมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง ตามระดับของมรรค เปลี่ยนจากปุถุชนมาเป็นอริยะชน คือ เป็นผู้ประเสริฐ ดังเช่นพระพุทธเจ้าและเหล่าพระอริยะสาวกทั้งหลาย

เรียกเต็มว่า อริยอัฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมืองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ^{๔๒} หมายถึง อริยมรรคมืองค์ ๘ นั้นเอง อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับสนิทของทุกข์ ทำให้ถึงความไม่มีทุกข์ เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงพระนิพพาน ถึงความสุข ความสงบอย่างแท้จริง^{๔๓}

นอกจากนี้มรรคยังได้ชื่อว่าเป็นอริยะ เพราะทำลายกิเลสทำให้ถึงความเป็นพระอริยะ ดังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่า มรรคนี้ ชื่อว่าอริยะ เพราะทำกิเลสให้อยู่ห่างไกลบ้าง เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อละข้าศึก (กิเลส) บ้าง เพราะเป็นมรรคที่พระอริยะแสดงไว้บ้าง เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อให้ได้ความเป็นพระอริยะบ้าง (มรรค) ชื่อว่ามืองค์ ๘ เพราะประกอบด้วยองค์ ๘ และพ้นไปจากองค์หาได้ไม่ เปรียบเหมือนเครื่องดนตรีประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นต้น ฉะนั้น ที่ชื่อว่ามรรค เพราะหมายความว่า ขำกิเลสทั้งหลายไปบ้าง ดำเนินไปสู่นิพพานบ้าง อันบุคคลผู้ต้องการนิพพานแสวงหาบ้าง อันบุคคลผู้ต้องการนิพพานเหล่านั้นดำเนินไป คือข้อปฏิบัติบ้าง^{๔๔} มรรคเป็นปฏิปทาเพื่อบรรลุความดับทุกข์นั่นเอง ดังมีวจนัตถะว่า “กิเลส มาเรณโต นิพพาน คจฺจนฺติ เอเตนาติ มคฺโค” แปลว่า ธรรมชาติใดที่ประหารกิเลสแล้วย่อมถึงพระนิพพาน ธรรมชาตินั้นชื่อว่า มรรค ได้แก่ อัฐังคิกมรรค คือ องค์มรรค ๘ มีอรรถ ๔ ประการ ได้แก่

- ๑) นิยยานตฺโต คือ สภาวะที่นำออกจากสังสารวัฏฏ์
- ๒) เหตุตฺโต คือ สภาวะที่เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน

^{๓๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒.

^{๔๐} กามสุขัลลิกานุโยค หมายถึง การหมกมุ่นด้วยกามสุขในวัฏฏกาม อิตถกิลมณานุโยค หมายถึง การหมกมุ่นที่เป็นเหตุให้ตนเดือดร้อน เร้าร้อน เช่น การบำเพ็ญตบะ แบบทรมานตน, ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๖๐/๕๕.

^{๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑.

^{๔๒} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒๖.

^{๔๓} สุภีร์ ทุมทอง, อริยสัจ ๔, (นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ภาพพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๐๑-๓๐๒.

^{๔๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒๖/๒๕๐.

๓) ทสฺสนตฺโถ คือ สภาวะที่เห็นพระนิพพาน

๔) อาธิปเตยฺยตฺโถ คือ สภาวะที่เป็นใหญ่ในการเห็นพระนิพพานของสหชาตธรรม^{๔๕}

ก. ความสำคัญของอริยมรรคมีองค์ ๘

อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญยิ่งในทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นกระบวนการ หรือวิธีการปฏิบัติ ที่ผู้ปฏิบัติตามแล้ว ทำให้เกิดปัญญาญาณ ทำให้คลายความยึดมั่นถือมั่น ก่อให้เกิดความสงบกาย สงบใจ ทำให้รู้ยิ่ง และสามารถกระทำได้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ คือ พระนิพพานได้^{๔๖} นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกได้แสดงถึงความสำคัญของอริยมรรคมีองค์ ๘ ไว้เป็นจำนวนมากซึ่งผู้วิจัยจะนำมาแสดงเพียงบางส่วนเท่านั้นดังนี้

๑) อริยมรรคมีองค์ ๘ ในฐานะเป็นพรหมจรรย์

อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ตัวพรหมจรรย์นั่นเอง หากจะประพจน์พรหมจรรย์ ก็ต้องประพจน์ปฏิบัติตนให้สอดคล้องตามทางแห่งอริยมรรค การที่อริยมรรคจะเกิดขึ้นได้นั้น เราก็ต้องเจริญสติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ให้ได้เครื่องมือมาตามรู้กาย เวทนา จิต ธรรม อันจะทำให้โพธิปักขิยธรรมเจริญขึ้นอย่างนี้จะทำให้อริยมรรคเกิดขึ้นได้ และทำให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ คือ ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ สิ้นกิเลสทั้งหลาย สำเร็จเป็นอริยบุคคลมีพระโสดาบัน เป็นต้น ซึ่งเป็นผลของการประพจน์พรหมจรรย์ และเป็นประโยชน์ของพรหมจรรย์ ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า “ภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์ เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ ๒. สัมมาสังกัปป ๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากรรม ๕. สัมมาอาชีวะ ๖. สัมมาสมาธิ ๗. สัมมาวิริย ๘. สัมมาปัญญา”^{๔๗}

๒) อริยมรรคมีองค์ ๘ ในฐานะทำให้เกิดพระอริยะบุคคล

ธรรมวินัยที่ไม่มีอริยมรรคจะไม่มีสมณะเลย ไม่มีผู้สงบจากกิเลสอย่างแท้จริง มีคนดี มีคนทำประโยชน์ต่อผู้อื่น มีผู้เสียสละ แต่ไม่มีผู้ที่เปี่ยมพระอริยะเจ้า ส่วนในธรรมวินัยใด ที่มีอริยมรรคมีองค์ ๘ สมณะก็มีในธรรมวินัยนั้น ในพระพุทธศาสนานี้มีคำสอนเรื่องอริยมรรคมีองค์ ๘ มีข้อปฏิบัติเพื่อให้อริยมรรคเกิดขึ้น เมื่อยังมีผู้ปฏิบัติฝึกฝนตามที่พระองค์แสดงเอาไว้ อริยมรรคก็มีโอกาสเกิดขึ้นได้ พระอริยะเจ้าก็สามารถมีได้ แต่หากไม่มีผู้ปฏิบัติตาม อริยมรรคก็ไม่เกิด พระอริยะเจ้าก็ไม่มี^{๔๘} ดังนั้นอริยมรรคจึงทำให้มีพระอริยะเกิดขึ้น ดังปรากฏในทีฆนิกาย มหาวรรคว่า สุภทฺทะ ในธรรมวินัยที่ไม่มี

^{๔๕} นายวรรณสิทธิ ไวกะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถกถา ปริญญาโท ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๗), หน้า ๑๓๐.

^{๔๖} พระอานาจ ขนฺติโก (ภาควิชาบาลานี), “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗.

^{๔๗} ดุราละเยียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙-๕๐/๓๗-๓๘.

^{๔๘} สุภทฺ ฑุมทอง, อริยมรรค ๘, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ชุมทองอุตสาหกรรมและการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๙๒-๙๓.

อริยมรรคมืองค์ ๘ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๑ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๒ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๓ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๔^{๔๙} ในธรรมวินัยที่มีอริยมรรคมืองค์ ๘ ย่อมมีสมณะที่ ๑ ย่อมมีสมณะที่ ๒ ย่อมมีสมณะที่ ๓ ย่อมมีสมณะที่ ๔ สุภัททะ ในธรรมวินัยนี้มีอริยมรรคมืองค์ ๘ สมณะที่ ๑ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๓ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๔ ก็มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง สุภัททะ ถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย^{๕๐}

๓) อริยมรรคมืองค์ ๘ ในฐานะเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

อริยมรรค เป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เราทั้งหลายอยู่ในโลก มีความไม่รู้ร้อยสัจ จึงพากันทำกรรมแล้วได้รับผลวนเวียน เป็นวงกลมของกิเลส กรรม วิบาก เป็นกองทุกข์วนเวียนไปไม่สิ้นสุด การปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักไตรสิกขา จนกระทั่งอริยมรรคเกิดขึ้นเป็นทางเดียวที่ทำให้สิ้นกรรม หมดกรรม อยู่เหนือกรรม พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วทรงประกาศพรหมจรรย์ ไม่ได้สอนให้เราไปหลงทำกรรมวนเวียนอยู่ แต่สอนวิธีที่จะหมดกรรม วิธีละกรรม งดเว้นจากกรรม โดยงดเว้นกรรมที่ไม่ดีก่อน เมื่องดเว้นกรรมที่ไม่ดีได้ ก็ไม่ต้องไปวนเวียนรับผลในอบายภูมิ ทำลายภพฝ่ายไม่ดีออกไป ท่านเรียกว่าปิดอบายภูมิได้ การไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์นั้นเป็นเพราะไม่มีที่จะไปแล้ว ไม่ใช่เพราะรักษากุศลเอาไว้ พวกรักษากุศลเอาไว้จะไม่แน่นอนตอนนี้ไปสวรรค์แต่ก็ไม่แน่นอน ตายแล้วอาจจะไปอบายก็ได้ แต่พระอริยะเจ้าท่านปิดอบายได้แล้ว ไม่มีการไปอบายอีกอย่างแน่นอน^{๕๑} การปฏิบัติตามอริยมรรคคือกรรมไม่ดำไม่ขาวอันมีสัมมาทิฐิเป็นต้น ไม่ใช่เป็นไปเพื่อให้ได้ภพชาติที่ดี แต่เป็นการทำลายภพชาติให้สิ้นไป ทำให้หมดสิ้นกรรมไม่ต้องมารับผลของกรรมอีกต่อไป ดังปรากฏในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตว่า “กรรมทั้งไม่ดำ และไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำ และไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นอย่างไร คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า กรรมทั้งไม่ดำ และไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำ และไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”^{๕๒}

๔) อริยมรรคมืองค์ ๘ ในฐานะเป็นเครื่องข้ามฝั่ง

อริยมรรคเปรียบเหมือนเรือที่ขนเอาบุคคลผู้ที่ปฏิบัติตามทางแห่งอริยมรรคให้ข้ามพ้นทะเล คือ วัฏฏะสงสาร ไปถึงฝั่ง คือ พระนิพพาน ถ้าไม่เดินตามทางแห่งอริยมรรคก็ไม่มีทางที่จะสามารถข้ามถึงฝั่งอันเป็นจุดหมายปลายทางได้ ยังลัดเลาะไปตามฝั่ง ติดพันเกี่ยวข้องอยู่กับโลก ก็ยังต้องเวียนว่ายอยู่ในทะเลแห่งวัฏฏะสงสารอย่างนี้ต่อไปไม่รู้จักจบสิ้น ดังนั้นถ้าต้องการข้ามไปถึงฝั่งพ้นจากวัฏฏะก็ต้องทำอริยมรรคมืองค์ ๘ ให้เกิดขึ้นจึงจะสามารถข้ามถึงฝั่ง คือ พระนิพพานได้ ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๘ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อถึงฝั่ง

^{๔๙} สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ สมณะที่ ๓ และสมณะที่ ๔ ในที่นี้ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ตามลำดับ, ที.ม.อ. (ไทย) ๒๑๔/๑๙๖.

^{๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

^{๕๑} สุภีร์ ทุมทอง, อริยมรรค ๘, หน้า ๙๘-๙๙.

^{๕๒} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๗/๓๕๓.

โน้น^{๕๓} จากฝั่งนี้^{๕๔} ธรรม ๘ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สัมมาทิฐิ ฯลฯ ๘. สัมมาสมาธิ ธรรม ๘ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อถึงฝั่งโน้นจากฝั่งนี้” พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดา ได้ตรัสเวทยากรณภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า ในหมู่มนุษย์เหล่าชนผู้ไปถึงฝั่งโน้นมีจำนวนน้อย ส่วนหมู่มสัตว์นอกนี้เลาะไปตามฝั่งนี้ทั้งนั้น ส่วนชนเหล่าใดประพฤติดุจตามธรรม ในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวัฏฏะ^{๕๕} อันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยากจักถึงฝั่งโน้น^{๕๖} นอกจากนี้ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ได้แสดงถึงความสำคัญของอริยมรรคมีองค์ ๘ ไว้หลายประการดังนี้

มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อให้แจ้งนิพพาน มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อให้แจ้งอรหัต มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อละราคะ โทสะ และโมหะ มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อกำหนดรู้ทุกข์ มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อทำให้แจ้งความโล่งใจ มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อทำให้แจ้งความโล่งใจอย่างยิ่ง มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อกำหนดรู้เวทนา มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อละอาสวะ มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อละอวิชชา ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ และความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อละตัณหา มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อละโอหะ มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อละอุปาทาน มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อกำหนดรู้ภพ มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อกำหนดรู้สภาวะทุกข์ มรรคนี้เป็นปฏิปทาเพื่อกำหนดรู้สัkkายะ (อุปาทานขันธ ๕)^{๕๗}

ข. อธิบายขยายความองค์มรรค ๘

อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในพระไตรปิฎกได้แสดงไว้มากมายหลายแห่ง^{๕๘} แต่จะนำมาอธิบายเพียงบางส่วนเท่านั้น ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยมรรคมีองค์ ๘ อะไรบ้าง คือ ๑. สัมมาทิฐิ ๒. สัมมาสังกัปปะ ๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ ๖. สัมมาวายามะ ๗. สัมมาสติ ๘. สัมมาสมาธิ”^{๕๙}

๑) องค์มรรคที่ ๑ สัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบหรือความเห็นถูกต้อง หมายถึง เห็นอริยสัจ ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า “สัมมาทิฐิ เป็นอย่างไร คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้

^{๕๓} ฝั่งโน้น หมายถึง พระนิพพาน, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๑-๔๐/๑๙๖.

^{๕๔} ฝั่งนี้ หมายถึง วัฏฏะ, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๑-๔๐/๑๙๖.

^{๕๕} วัฏฏะ หมายถึง วัฏฏะ ๓ คือ (๑) กิเลสวัฏฏะ วงจรกิเลส ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน (๒) กัมมวัฏฏะ วงจรกรรม ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ (๓) วิปากวัฏฏะ วงจรวิบาก ประกอบด้วยวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปอุปปัตติภพชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น, อง.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๑๑๗-๑๑๘/๓๗๕.

^{๕๖} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๓๔/๓๓.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๔-๓๒๘/๓๓๕-๓๔๖.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๒, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๘/๑๐-๑๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๕๗-๓๐๔/๘๓-๙๕.

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๘/๑๐.

ถึงความดับทุกข์) นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ”^{๖๐} นอกจากนี้ในธรรมสังคณีปกรณ์ได้แสดงสัมมาทิฐิไว้ว่า สัมมาทิฐิ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้ อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญา เครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือน ประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ธรรม วิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค”^{๖๑} นอกจากนี้พระสารีบุตรยังได้อธิบายสัมมาทิฐิไว้ว่า “รู้ชัดอกุศล และรากเหง้าแห่งอกุศล รู้ชัดกุศล และรากเหง้าแห่งกุศล รู้ชัดทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ การดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ฯลฯ รู้ชัดอาสวะ เหตุเกิดแห่งอาสวะ ความดับแห่งอาสวะ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอาสวะ”^{๖๒}

สัมมาทิฐิ ๒ ระดับ คือ โลภียะกับโลกุตตระ

(๑) โลภียสัมมาทิฐิ เป็นความเห็นที่ถูกต้องชอบธรรมแต่ยังเกี่ยวเนื่องกับอาสวะอยู่ มีความรู้เห็นเข้าใจเรื่องบาปบุญ คุณโทษ ผลกรรมดีกรรมชั่วมีจริง เป็นต้น ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผล คือ อุปธิ^{๖๓} เป็นอย่างไร คือ ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำได้ และทำชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดามีคุณ บิดามีคุณ สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้ และโลกหน้า ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็มีอยู่ในโลก นี่เป็นสัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผล คือ อุปธิ^{๖๔} สัมมาทิฐิประเภทนี้เกิดจากปรโตโฆสะ คือ ได้ยินได้ฟังมาจากผู้อื่นเกิดจาก ปัจจย ภายนอกแต่ก็เป็นเบื้องต้นของสัมมาทิฐิ

(๒) โลกุตตรสัมมาทิฐิ เป็นความเห็นที่ถูกต้องไม่เกี่ยวเนื่องกับอาสวะ เป็นปัญญา ความรู้เห็นเข้าใจเกี่ยวกับโลก และชีวิตถูกต้องถ่องแท้ตามความเป็นจริง ตามสภาวะธรรมตาม ธรรมชาติ เป็นต้น ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า สัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นอย่างไร คือ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฐิ องค์แห่งมรรคของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี่เป็นสัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค”^{๖๕} สัมมาทิฐิประเภทนี้ เกิดจากโยนิสมนสิการ คือ เกิดจากการปฏิบัติภาวนาตาม ทางแห่งอริยมรรค ปัจจยภายใน เป็นเบื้องปลายของสัมมาทิฐิ

^{๖๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๑.

^{๖๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๙๗/๙๓.

^{๖๒} คุุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙-๑๐๔/๘๑-๑๐๐.

^{๖๓} อุปธิ หมายถึง อุปธิ ๔ อย่าง คือ ชันธ์ กิเลส อภิสังขารและกามคุณ, ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๕๔/๑๒๖.

^{๖๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๖.

^{๖๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๖.

ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ ๒ อย่าง^{๖๖}

(๑) ปรีโตโสสะ^{๖๗} คือ เสี่ยงจากผู้อื่น การกระตุ้น หรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียนความรู้ สันทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสัทธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร^{๖๘}

(๒) โยนิโสมนสิการ^{๖๙} (การมนสิการโดยแยบคาย) คือ การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ กระทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย^{๗๐}

องค์ธรรมของสัมมาทิฐิ คือ ปัญญาเจตสิก มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

๑) มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ

(๒) มีการกำจัดความมืด เป็นกิจ

(๓) มีความไม่หลง เป็นผล

(๔) มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้

อีกแบบหนึ่ง

(๑) มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ

(๒) มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เป็นกิจ

(๓) มีความไม่หลงในอารมณ์ เป็นอาการปรากฏ

(๔) มีความใสเป็นอันดีในอารมณ์นั้น หรือมีวินัยที่บริบูรณ์ด้วยปัญญา หรือมีความห่างจากกิเลส หรือมีปฏิสนธิจิตเป็นไตรเหตุเป็นเหตุใกล้^{๗๑}

๒) องค์มรรคที่ ๒ สัมมาสังกัปปะ

สัมมาสังกัปปะ แปลว่า ความดำริชอบหรือความดำริถูกต้อง หมายถึง ความคิด ความตรึกที่ จะออกจากกามคุณทั้งหลาย ความคิดในการไม่พยาบาทมุ่งร้ายเบียดเบียนผู้อื่น ดังปรากฏใน สังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า “สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไร คือ ความดำริในเนกขัมมะ (การออกจากกาม) ความดำริ ในอพยาบาท (ความไม่พยาบาท) ความดำริในอวิหิงสา (การไม่เบียดเบียน) นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ”^{๗๒}

^{๖๖} อก.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๗/๑๑๕.

^{๖๗} ปรีโตโสสะ หมายถึง การฟังพระสัทธรรมจากผู้อื่น, อก.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๑๒๗/๖๖.

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๖๙.

^{๖๙} โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำไว้ในใจโดยถูกอุบาย โดยถูกทาง กล่าวคือการนึก การน้อมนึก การผูกใจ การใส่ใจ การทำไว้ในใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่ปรากฏว่าเป็นทุกข์ ในสิ่งที่ปรากฏอนัตตาว่า เป็น อนัตตา หรือโดยสังขยานุโลมิกญาณ, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๕/๗๑.

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๙.

^{๗๑} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิปริยญาธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๒๖.

^{๗๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๑.

นอกจากนี้ในธรรมสังคณีปกรณ์ได้แสดงสัมมาสังกัปปะไว้ว่า สัมมาสังกัปปะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นฉน ความตริก ความตริกโดยอาการต่าง ๆ ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๗๓}

เนกขัมมสังกัปปะ หรือเนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่จะมุ่งหนีออกจากกามคุณทั้งหลาย ต้องการที่จะสละออกจากความยินดี ความพอใจ ความเพลิดเพลิน ในกามคุณทั้ง ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่น่าใคร่ชวนให้หลงใหล น่ายินดีพองใจน่าปรารถนา ที่ได้ชื่อว่า เนกขัมมสังกัปปะ เพราะอรรถว่าออกไปจากกาม เนกขัมมวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของกามวิตก^{๗๔}

อพยพาสังกัปปะหรืออพยพาทวิตก คือ ความดำริที่จะไม่มีความอาฆาตพยายาบาท ไม่คิดประทุษร้ายใคร ไม่ผูกใจเจ็บ ไม่คิดที่จะแก้แค้นศัตรูคู่อาฆาตด้วยอำนาจโทสะ หรือความโกรธ ความไม่พอใจ มีจิตความเมตตาปรารถนาดีต่อผู้อื่น ที่ได้ชื่อว่า อพยพาสังกัปปะ เพราะอรรถว่าออกไปจากพยายาบาท อพยพาทวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของพยายาบาท^{๗๕}

อวิหิงาสังกัปปะหรืออวิหิงาสวิตก คือ ความดำริที่จะไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายใคร ทั้งทางกาย วา และใจ ไม่ทำให้ผู้อื่นลำบากเดือดร้อน เป็นความคิดดำริที่ประกอบไปด้วยความกรุณาไม่คิดร้าย มุ่งทำลายใคร ที่ได้ชื่อว่า อวิหิงาสังกัปปะ เพราะอรรถว่าออกไปจากวิหิงสา อวิหิงาสวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของ วิหิงสวิตก^{๗๖}

สัมมาสังกัปปะ ๒ ระดับ คือ โลภียะกับโลกุตตระ

๑) โลภียสัมมาสังกัปปะ เป็นความดำริ ความคิด ความตริกที่ถูกต้องชอบธรรม เป็นฝ่ายแห่งบุญกุศล แต่ยังเกี่ยวเนื่องกับอาสวะอยู่ คือ ความดำริที่จะไม่หมกมุ่นไปด้วยกามคุณต่าง ๆ ไม่คิดปองร้าย ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผล คือ อูปี เป็นอย่างไร คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน นี่เป็นสัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผล คือ อูปี^{๗๗}

๒) โลกุตตรสัมมาสังกัปปะ เป็นความดำริ ความคิด ความตริกที่ถูกต้องไม่เกี่ยวเนื่องกับอาสวะ คือ ความดำริที่ห่างไกลจากกิเลสถึงพร้อมด้วยอริยมรรค ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นอย่างไร คือ ความตริก ความวิตก ความดำริ ความแน่วแน่ ความแนบแน่น ความปักใจ ความปรุ

^{๗๓} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๔๘/๔๓.

^{๗๔} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๘๕/๔๖๘.

^{๗๕} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๘๕/๔๖๘.

^{๗๖} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๘๕/๔๖๘.

^{๗๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๗/๑๗๗.

แต่งคำ ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรค อยู่ นี่เป็นสัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค^{๗๘}

องค์ธรรมของสัมมาสังกัปปะ คือ วิตกเจตสิก มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

- ๑) มีการยกจิตขึ้นในอารมณ์ เป็นลักษณะ
- ๒) มีการกระทำให้จิตกระทบอารมณ์บ่อย ๆ เป็นกิจ
- ๓) มีจิตที่ทรงอยู่ในอารมณ์ เป็นผล
- ๔) มีนามชั้นทั้ง ๓ ที่เหลือ (เวทนาชั้น สัญญาชั้น วิญญาณชั้น) เป็นเหตุใกล้^{๗๙}

๓) องค์มรรคที่ ๓ สัมมาวาจา

สัมมาวาจา แปลว่า เจรจาชอบหรือเจรจากถูกต้อง หมายถึง การเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ คือ การไม่พูดโกหกหลอกลวงอันเป็นคำไม่จริง การไม่พูดส่อเสียด ยุยงให้ผู้อื่นแตกความสามัคคี ทะเลาะวิวาท การไม่พูดคำหยาบคาย ไม่เพราะ การไม่พูดเพ้อเจ้อเหลวไหลไร้สาระ ดังปรากฏใน สังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า “สัมมาวาจา เป็นอย่างไร คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากมุสาวาท (พูดเท็จ) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากปิสุนาวาจา (พูดส่อเสียด) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากผรุสวาจา (พูดคำหยาบ) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากสัมผัปปลาปะ (พูดเพ้อเจ้อ) นี้เรียกว่า สัมมาวาจา”^{๘๐} นอกจากนี้ใน ธรรมสังคณีปกรณ์ได้แสดง สัมมาวาจาไว้ว่า “สัมมาวาจา เป็นไฉน ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งวจีทุจริต ๔ การกล่าววาจาชอบ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค”^{๘๑}

สัมมาวาจา ๒ ระดับ คือ โลภียะกับโลกุตตระ

(๑) โลภียะสัมมาวาจา เป็นการพูดจาที่ถูกต้องชอบธรรม เป็นฝ่ายแห่งบุญกุศล แต่ยังเกี่ยวเนื่องกับอาสวะอยู่ คือ การที่มีเจตนางดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า สัมมาวาจายังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออูปี เป็นอย่างไร คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูด ส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี่เป็นสัมมาวาจายังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออูปี^{๘๒}

(๒) โลกุตตรสัมมาวาจา เป็นการพูดจาที่ถูกต้องไม่เกี่ยวเนื่องกับอาสวะ คือ การเว้นขาดจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นอย่างไร คือ การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วย

^{๗๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๗/๑๗๗.

^{๗๙} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๑๓.

^{๘๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๑.

^{๘๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๙๙/๙๔.

^{๘๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๘/๑๗๘.

อริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี่เป็นสัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค^{๘๓}

องค์ธรรมของสัมมาวาจา คือ มีองค์ธรรมเดียวกันกับสัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เรียกว่า วีรติเจตสิก มีลักษณะทิจตุกะ ดังนี้

- (๑) มีการไม่ล่วง วัตถุทั้งหลาย มีกายทุจริตเป็นต้น เป็นลักษณะ
- (๒) มีการเว้นจากวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้น เป็นกิจ
- (๓) มีการไม่ทำทุจริต เป็นผล
- (๔) มีคุณธรรม คือ สัทธา หิริ โอตตปปะเป็นต้น เป็นเหตุใกล้^{๘๔}

อีกแบบหนึ่ง

- (๑) มีการวิรตไม่ก้าวก้าวทุจริตทั้งหลาย เป็นลักษณะ
- (๒) มีการถดถอยจากทุจริต เป็นกิจ
- (๓) มีการไม่กระทำทุจริต เป็นผล
- (๔) คุณธรรม คือ สัทธา สติ หิริ โอตตปปะ และความเป็นผู้มีกนน้อย เป็นเหตุใกล้^{๘๕}

๔) องค์มรรคที่ ๔ สัมมากัมมันตะ

สัมมากัมมันตะ แปลว่า การทำการทำงานชอบ หรือการทำงานที่ถูกต้อง หมายถึง การเว้นไม่ประกอบการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ได้แก่ เว้นการทำลายชีวิตผู้อื่นให้เสียไป เว้นการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้ เว้นจากการประพฤติดินในกาม ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า “สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไร คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) เจตนาเป็นเหตุเว้นจาก อทินนาทาน (การลักทรัพย์) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากอพรหมจรรย์ (พฤติกรรมอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์) นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ”^{๘๖} นอกจากนี้ในธรรมสังคณีปกรณ์ได้แสดงสัมมากัมมันตะไว้ว่า “สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งกายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค”^{๘๗}

สัมมากัมมันตะ ๒ ระดับ คือ โลภียะกับโลกุตตระ

(๑) โลภียสัมมากัมมันตะ เป็นการประกอบการงานที่ถูกต้องสุจริตชอบธรรม เป็นฝ่ายแห่งบุญกุศล แต่ยังเกี่ยวเนื่องกับอาสวะอยู่ คือ การที่มีเจตนาเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า สัมมากัมมันตะที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปปี เป็นอย่างไร คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการลักทรัพย์ เจตนาเป็น

^{๘๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๘/๑๗๘.

^{๘๔} ขุนสรวรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๔-๒๕.

^{๘๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๑.

^{๘๖} อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๓๐๐/๙๔.

เหตุต้งเว้นจากการประพตติผิตในกาม นีเป็นสัมมากัมมันตะ ที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผล คือ อุปธิ^{๘๗}

(๒) โลกุตตรสัมมากัมมันตะ เป็นการประกอบกรงานที่ถูกต้องไม่เกี่ยวเนื่องกับอาสวะ คือ การเว้นขาดจากกายทุจริตทั้ง ๓ ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ว่า สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นอย่างไร คือ การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากกายทุจริต ๓ ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นีเป็นสัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค^{๘๘}

๕) องค์มรรคที่ ๕ สัมมาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะ แปลว่า การเลี้ยงชีพชอบหรือเลี้ยงชีพถูกต้อง หมายถึง การดำรงชีพสำเร็จ ความเป็นอยู่โดยชอบธรรม เว้นจากมิจฉาอาชีวะ ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า “สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะ สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วย สัมมาอาชีวะ นีเรียกว่า สัมมาอาชีวะ”^{๘๙} นอกจากนี้ในธรรมสังคณิปรณได้แสดงสัมมาอาชีวะไว้ว่า “สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ความต ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุต้งเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งมิจฉาชีพ การเลี้ยงชีพชอบ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค”^{๙๐}

สัมมาอาชีวะ ๒ ระดับ คือ โลภียะกับโลกุตตระ

(๑) โลภียสัมมาอาชีวะ เป็นการดำรงชีพที่ถูกต้องชอบธรรม เป็นฝ่ายแห่งบุญกุศล แต่ยัง เกี่ยวเนื่องกับอาสวะอยู่ คือ การที่ละเว้นจากการดำรงชีพในทางมิชอบทั้งทางกายและวาจาอันเป็น มิจฉาอาชีวะ ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า “สัมมาอาชีวะที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่ง บุญ ให้ผล คือ อุปธิ เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพด้วย สัมมาอาชีวะ นีเป็นสัมมาอาชีวะ ที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผล คือ อุปธิ”^{๙๑}

(๒) โลกุตตรสัมมาอาชีวะ เป็นการดำรงชีพที่ถูกต้องไม่เกี่ยวเนื่องกับอาสวะ คือ การเว้น ขาดจากดำรงชีพในทางมิชอบทั้งทางกาย และวาจาอันเป็นมิจฉาอาชีวะ ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นอย่างไร คือ การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุต้งเว้นจากมิจฉา อาชีวะ ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรค อยู่ นีเป็นสัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค^{๙๒}

^{๘๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๙/๑๗๙.

^{๘๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๙/๑๗๙.

^{๘๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๑.

^{๙๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๐๑/๙๔.

^{๙๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๐/๑๘๐.

^{๙๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๐/๑๘๐.

๖) องค์มรรคที่ ๖ สัมมาวายามะ

สัมมาวายามะ แปลว่า ความเพียรชอบหรือความเพียรถูกต้อง หมายถึง ความเพียรในสัมมปปธาน ๔ ได้แก่ สังวรปธาน เพียรป้องกันไม่ให้บาปอกุศลเกิดขึ้น ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ภวนาปธาน เพียรทำกุศลให้เกิดขึ้น อนรักขนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า สัมมาวายามะ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

(๑) สร้างฉันทะ พยายาม ปรารัภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น^{๙๓} เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

(๒) สร้างฉันทะ พยายาม ปรารัภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

(๓) สร้างฉันทะ พยายาม ปรารัภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

(๔) สร้างฉันทะ พยายาม ปรารัภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ^{๙๔} นอกจากนี้ในธรรมสังคณีปกรณ์ได้แสดงสัมมาวายามะไว้ว่า สัมมาวายามะ เป็นโณ การปรารัภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่น อย่างไม่ทอดถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรค^{๙๕}

องค์ธรรมของสัมมาวายามะ คือ วิริยะเจตสิก มีลักษณะกิจตักะ ดังนี้

- (๑) มีความอดุทธาหะ เป็นลักษณะ
- (๒) มีการอดทนค้ำชูสหัสชาตธรรม เป็นกิจ
- (๓) มีการไม่ย่อท้อถอย เป็นผล
- (๔) มีความสดดสังเวช เป็นเหตุใกล้^{๙๖}

๗) องค์มรรคที่ ๗ สัมมาสติ

สัมมาสติ แปลว่า ความระลึกชอบหรือความระลึกถูกต้อง หมายถึง การมีสติระลึกไว้ในสติปัฏฐานทั้ง ๔ นั่งเอง ได้แก่ ระลึกรู้กายในกาย ระลึกรู้เวทนาในเวทนา ระลึกรู้จิตในจิต ระลึกรู้ธรรมในธรรม ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า สัมมาสติ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

^{๙๓} สร้างฉันทะ หมายถึง สร้างความพอใจใคร่จะทำกุศล พยายาม หมายถึงทำความเพียรบากบั่น ปรารัภ ความเพียร หมายถึงบำเพ็ญเพียรทั้งทางกายและทางใจ ประคองจิต หมายถึงยกจิตขึ้นพร้อมกับความเพียรทางกายและจิต มุ่งมั่น หมายถึงทำความเพียรเป็นหลักใหญ่, อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๓๙๔/๔๔๐.

^{๙๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๒.

^{๙๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๐๒/๙๔.

^{๙๖} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตักะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๑๔.

(๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และ โทมนัสในโลกได้

(๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

(๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

(๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่^{๙๗} มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้ นี้เรียกว่า สัมมาสติ^{๙๘} นอกจากนี้ในธรรมสังคณีปกรณ์ได้แสดงสัมมาวายามะไว้ว่า “สัมมาสติ เป็นโณ สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรค”^{๙๙}

องค์ธรรมของสัมมาสติ คือ สติเจตสิก มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

(๑) มีความระลึกได้ในอารมณ์เนื่อง ๆ คือ มีความไม่ประมาท เป็นลักษณะ

(๒) มีการไม่หลงลืม เป็นกิจ

(๓) มีการรักษาอารมณ์ เป็นผล

(๔) มีการจำได้แม่นยำ เป็นเหตุไถ่^{๑๐๐}

๘) องค์มรรคที่ ๘ สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิแปลว่า จิตตั้งมั่นชอบ หรือจิตตั้งมั่นถูกต้อง หมายถึง จิตที่มีความตั้งมั่นเป็นสมาธิตั้งแต่ปฐมฌานถึงจตุตถฌาน คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

(๑) สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่

(๒) เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่

(๓) เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข

(๔) เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อน บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ^{๑๐๑} นอกจากนี้ในธรรมสังคณีปกรณ์ได้แสดงสัมมาสมาธิไว้ว่า “สัมมาสมาธิ เป็นโณ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความไม่ซัดส่าย

^{๙๗} ธรรมทั้งหลาย หมายถึง นิเวศน์ ๕ อุปาทานขันธ ๕ आयตนะภายใน ๖ आयตนะภายนอก ๖ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔, อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๓๙๐/๔๔๐.

^{๙๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๓.

^{๙๙} อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๓๐๓/๙๕.

^{๑๐๐} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๐.

^{๑๐๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๓.

ความไม่พึงชาน ความที่จิตไม่ซัดสาย สมณะ สมาธิทรีย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค”^{๑๐๒}

องค์ธรรมของสัมมาสมาธิ คือ เอกัคคตาเจตสิก มีลักษณะทางจิต ดังนี้

- ๑) มีการไม่พึงชาน เป็นลักษณะ
- ๒) มีการรวบรวมสหชาตธรรม เป็นกิจ
- ๓) มีความสงบ เป็นผล
- ๔) มีสุขเวทนา เป็นเหตุใกล้^{๑๐๓}

ค. ธรรมที่เป็นบุญนิมิตแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘

ก่อนที่ดวงอาทิตย์จะขึ้นในเวลารุ่งเช้ามีสิ่งหนึ่งที่จะปรากฏให้เห็นก่อนเสมอ นั่นก็คือ แสงเงิน แสงทองอันเป็นบุญนิมิตคือเครื่องหมายบ่งบอกล่วงหน้าว่าดวงอาทิตย์กำลังจะขึ้นแล้ว การที่อริยมรรคมีองค์ ๘ จะเกิดขึ้นได้นั้นก็มีสิ่งที่เป็นบุญนิมิตบอกล่วงหน้าเหมือนกัน กล่าวคือ สิ่งที่เป็นบุญนิมิตของอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นมี ๗ ประการ ได้แก่ ๑) กัลยาณมิตตตา คือ ความเป็นผู้มีมิตตวิมุตติปัญญารู้ที่ถูกต้อง ๒) สีสัมปทา คือ ความถึงพร้อมด้วยศีล ๓) ฉันทสัมปทา คือ ความถึงพร้อมด้วยฉันทะความพอใจต้องการที่จะทำความดี ๔) อตตสัมปทา คือ ความถึงพร้อมด้วยตนที่ฝึกดีแล้ว เป็นผู้มีจิตที่สมบูรณ์ ๕) ทิฏฐิสัมปทา คือ ความถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ความรู้เห็นที่ถูกต้อง ๖) อปฺปมาทสัมปทา คือ ความถึงพร้อมด้วยความมีสติไม่ประมาท ๗) โยนิโสมนสิการสัมปทา คือ ความถึงพร้อมด้วยการมนสิการโดยแยบคาย ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุญนิมิต ฉันทะ กัลยาณมิตตตา สีสัมปทา ฉันทสัมปทา อตตสัมปทา ทิฏฐิสัมปทา อปฺปมาทสัมปทา^{๑๐๔} โยนิโสมนสิการสัมปทา ก็เป็นตัวนำ เป็นบุญนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น^{๑๐๕}

๕. กิจในอริยสัจ ๔

กิจในอริยสัจ คือ หน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง หรือหน้าที่ต่ออริยสัจข้อนั้น ๆ มี ๔ อย่างตามพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้ อะไรบ้าง คือ ๑. ทุกขอริยสัจ ๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ บรรดาอริยสัจ ๔ ประการนี้ อริยสัจที่ควรกำหนดรู้ก็มี อริยสัจที่ควรละก็มี อริยสัจที่ควรทำให้แจ้งก็มี อริยสัจที่ควรเจริญก็มี อริยสัจที่ควรกำหนดรู้ อะไรบ้าง คือ

^{๑๐๒} อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๓๐๔/๙๕.

^{๑๐๓} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะทางจิตของพระมัตถธรรม**, หน้า ๑๒.

^{๑๐๔} สีสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) หมายถึง ปาริสุทธิศีล ๔, ฉันทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ) ในที่นี้หมายถึงความพอใจคือความต้องการที่จะทำความดี, อตตสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยตน) ในที่นี้หมายถึงความเป็นผู้มีจิตสมบูรณ์, ทิฏฐิสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ) ในที่นี้หมายถึงความถึงพร้อมด้วยญาณ, อปฺปมาทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท) ในที่นี้หมายถึงความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทอันเป็นเหตุให้บรรลุธรรม, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙-๖๒/๑๙๖.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙-๕๕/๔๓-๔๔.

ทุกขอริยสังควรกำหนดรู้ (ทุกข์ ภิกขเว อริยสัจจํ ปริณญะยย)

ทุกขสมุททยอริยสังควรละ (ทุกขสมุทโย อริยสัจจํ ปหาตพฺพ)

ทุกขนิโรธอริยสังควรทำให้แจ้ง (ทุกขนิโรโธ อริยสัจจํ สจฺฉิกาตพฺพ)

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังควรเจริญ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจํ ภาเวตพฺพ)^{๑๐๖}

อธิบายได้ว่า ๑. ทุกขสัง เป็นปริณญะยกิจ คือ กิจที่ควรกำหนดรู้ หมายความว่า รูปนามชั้น ๕ เป็นทุกขสัง ที่จะต้องกำหนดรู้เพราะเป็นผลที่เกิดจากเหตุ คือ สมุทัย ๒. สมุทัยสัง เป็นปหานกิจ คือ กิจที่จะต้องละให้หมดไป หมายความว่า ตัณหา ๓ โดยสภาวะได้แก่ โลภเจตสิกนั้น เพียงแต่กำหนดรู้เท่านั้นไม่ได้เพราะเป็นตัวเหตุให้เกิดทุกขสัง จึงมีหน้าที่จะต้องทำให้หมดสิ้นไป เมื่อสามารถทำให้หมดไปได้มากเท่าใด ทุกขสังอันเป็นผลก็จะหมดไปเท่านั้น ๓. นิโรธสัง เป็นสังคิกิริยา กิจ คือ เป็นธรรมที่ต้องทำให้แจ้ง ได้แก่ พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับทุกข์และดับตัณหานั้น มีหน้าที่จะต้องบรรลุถึงหรือทำให้แจ้ง คือ ต้องทำให้ถึงธรรมที่ดับตัณหา หมายความว่า เมื่อละตัณหาอันเป็นธรรมที่ควรละจนตัณหาหมดไปแล้วจึงจะถึงพระนิพพาน เมื่อตัณหาไม่มีอยู่ในที่นั้นธรรมนั้นแหละชื่อว่า นิโรธสัง คือ พระนิพพาน ๔. มัคคสัง เป็นภาวนากิจ คือ กิจที่จะต้องเจริญให้ยิ่งขึ้น มัคคสังนี้ เป็นผู้ทำงาน ไม่ใช่เป็นตัวอารมณ์กัมมัญฐาน เพียงแต่จะกำหนดรู้เท่านั้นไม่ได้ เป็นเหมือนผู้เดินทางที่จะต้องเดินทางไปให้ถึงจุดหมาย คือ นิโรธสัง ด้วยเหตุนี้ กิจของมัคคสัง จึงต้องปฏิบัติให้เกิดขึ้นตาม นัยพระสูตรสงเคราะห์ด้วยการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา โดยนัยมหาสติปัฏฐานสงเคราะห์ด้วยการ เจริญสติปัฏฐาน อันเป็นบุพภาคของมรรคเบื้องต้น ซึ่งในมรรคเบื้องต้นนี้ต้องถือว่ามีทั้ง ศีล สมาธิ และปัญญาเหมือนกัน ฉะนั้น ภาวนากิจที่จะต้องทำให้เจริญขึ้นนั้น อาจเจริญสมถกัมมัญฐานให้ได้มานเสียก่อน แล้วยกองค์มานาเจริญวิปัสสนากัมมัญฐานก็ได้ หรือจะเริ่มต้นจากการเจริญสติปัฏฐานพิจารณารูป-นามให้วิปัสสนาญาณเกิดโดยตรงก็ได้ นี่คือ การทำงานหรือ ปฏิปทาในภาวนากิจของมัคคสัง^{๑๐๗}

สรุปได้ว่า อริยสัง ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ เป็นความจริงที่ทำให้ผู้รู้แจ้ง เป็นพระอริยะ ประกอบด้วย ทุกขอริยสัง ทุกขสมุททยอริยสัง ทุกขนิโรธอริยสัง ทุกขนิโรธคามินี-ปฏิปทาอริยสัง หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา อริยสัง ๔ เมื่อว่าโดยกิจแล้ว ทุกขสัง เป็นกิจที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยสัง เป็นกิจที่จะต้องละ นิโรธสัง เป็นกิจที่ต้องทำให้แจ้ง มัคคสัง เป็นกิจที่จะต้องเจริญให้เกิดขึ้น เมื่อพิจารณาถึงองค์ธรรมแล้ว โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโลภ) รูป ๒๘ เป็นองค์ธรรมของทุกขสัง โลภเจตสิกเป็นองค์ธรรมของสมุทัยสัง นิพพาน เป็นองค์ธรรมของนิโรธสัง และองค์มรรค ได้แก่ ปัญญาเจตสิก วิทกเจตสิก วิรติเจตสิก ๓ วิริยเจตสิก สติเจตสิก และเอกัคคตาเจตสิก เป็นองค์ธรรมของมัคคสัง

^{๑๐๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๐-๖๑๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๐-๖๑๑.

^{๑๐๗} นาวารณสีธิ วัฑฒะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคห

๒.๒.๓ ไตรลักษณ์

จากข้อความบาลีในพระสูตรว่า “อนิจจํ อนิจจโต ทกขุ ทุกขมทกขุ ทุกขโต อนตตนิ อนตตติ อสุภํ อสุภตททสุ.” ฯลฯ แปลความว่า ได้เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ได้เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ได้เห็นสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามว่าเป็นของไม่งาม จะเห็นได้ว่าข้อความดังกล่าวนี้แสดงเรื่องไตรลักษณ์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงแสดงความหมายและรายละเอียดของไตรลักษณ์ ดังต่อไปนี้

พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงความเป็นไตรลักษณ์ไว้ในหลักของธรรมนิยามดังปรากฏในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาตว่า ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา (ธมฺมภูติตตา) ความเป็นไปตามธรรมดา (ธมฺมนิยามตา) ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นว่า สพฺเพสงฺขาราน อนิจฺจา สังขารังทังปวงไม่เที่ยง สพฺเพ สงฺขาราน ทุกฺขา สังขารังทังปวงเป็นทุกข์ สพฺเพ ธมฺมาอนตฺตา ธรรมังทังปวงเป็นอนัตตา เมื่อรู้แล้ว บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^{๑๐๘}

๑. ความหมายของไตรลักษณ์

คำว่า ไตรลักษณ์ ตรงกับภาษาบาลีว่า ติลกฺขณ แปลว่า ลักษณะ ๓ หมายถึง ลักษณะ ๓ ประการของสภาวะธรรมที่เป็นรูปธรรม และนามธรรมอันเป็นสังขาร หรือสังขตธรรม ซึ่งสังขารธรรมทั้งหลายจะต้องมีจะต้องเป็นไปเหมือนกันหมด โดยไม่มียกเว้น^{๑๐๙} ต้องตกอยู่ภายใต้ลักษณะ ๓ ประการนี้ ได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ นอกจากจะเรียกว่า ไตรลักษณ์แล้วยังมีคำเรียกอย่างอื่นด้วยได้แก่ ธรรมนิยาม หรือธรรมฐิติ หรือสามัญญลักษณะ

เรียกว่าธรรมนิยาม (ธมฺมนิยามตา)^{๑๑๐} อธิบายว่า เพราะเป็นนิยามแห่งธรรม ซึ่งในที่นี้หมายถึง ธรรมชาติ คำว่า นิยาม คือ เครื่องกำหนดลักษณะทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นลักษณะเครื่องกำหนดให้รู้ว่า เป็นกฎของธรรมชาติหรือธรรมดามีอยู่ตลอดเวลา เป็นไปอย่างแน่นอนโดยธรรมดามีปรากฏอยู่ในสิ่งทั้งปวง ไม่มีสิ่งใดที่ไม่เป็นไปตามกฎนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาทั้งสิ้น ฉะนั้นจึงกล่าวลักษณะทั้ง ๓ นี้ว่า เป็นนิยามแห่งธรรม

เรียกว่าธรรมฐิติ (ธมฺมภูติตตา)^{๑๑๑} อธิบายว่า เพราะเป็นการตั้งอยู่แห่งธรรมนั้น หมายความว่า การตั้งอยู่หรือการมีอยู่ การยืนตัวอยู่อย่างแน่นอนแห่งธรรมชาตินั้น ไม่มีความเป็นอย่างอื่นไปได้เลย นอกจากความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ขยายความว่าถ้าธรรม หรือธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีความตั้งอยู่ สิ่งที่ตั้งอยู่ที่แท้จริงโดยธรรมชาตินั้นก็คือ ความเป็นไตรลักษณ์นั่นเอง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ถ้าจะมองเห็น ตัวธรรม หรือตัวธรรมชาติที่แท้จริงอย่างถูกต้อง และสมบูรณ์ก็คือ การมองเห็นความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นเอง

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๑๐๙} พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร, วิปัสสนาโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหะ, หน้า ๑๔๐.

^{๑๑๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๑๑๑} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

เรียกว่าสามัญญลักษณะ อธิบายว่า เพราะเป็นลักษณะที่เป็นสามัญ คือ มีความทั่วไปแก่สังขารทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นสังขารที่มีวิญญาณครอง (อุปาทินกสังขาร) หรือสังขารที่ไม่มีวิญญาณครอง (อนุปาตินกสังขาร) ก็ต้องตกอยู่ภายใต้ลักษณะทั้ง ๓ นี้ในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ สังขารทั้งหลายอาจจะมีลักษณะอย่างอื่นที่แตกต่างกันออกไปแต่อย่างไรก็ตามก็ต้องมีลักษณะที่เหมือนกันหมดอย่างหนึ่งกล่าวคือ ความเป็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าสามัญญลักษณะ

ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานิ ตั้งอยู่ในฐานะเป็น ธรรมนิยามตา เป็นธรรมมุตตา คือ ความเป็นอย่างนั้นตามธรรมชาติ ความที่ต้องเป็นอย่างนั้น อยู่ตามธรรมชาติ เรียกกว้างออกไปถึงกับว่ามันเป็น ตถตา คือ ความเป็นอย่างนั้น เป็นอวิตถตา คือ ไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น เป็นอนัญญตนา ไม่เป็นโดยความเป็นอย่างอื่น ไปจากความเป็นอย่างนั้น^{๑๑๒} ไม่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของศาสนาหรือพระพุทธเจ้าเลย ถึงพระองค์จะเกิดขึ้นก็ตามไม่เกิดขึ้นก็ตาม กฎของธรรมชาตินี้ก็ตั้งอยู่ตามธรรมดาดังนั้นเอง เพียงแต่ว่าพระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ค้นพบเป็นผู้รู้อย่างแจ่มแจ้งในธรรมชาตินี้ แล้วทรงนำมาเปิดเผย นำมาบอก นำมาแสดงแก่บรรดาเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ดังที่ได้แสดงไว้แล้วในพระพุทธพจน์ข้างต้น ต่อไปจะได้แสดงรายละเอียดของลักษณะ ๓ ประการดังนี้

๑) อนิจจัง

อนิจจัง มีลักษณะหรือมีอาการที่ไม่เที่ยง ไม่มั่นคงถาวร ต้องเสื่อมสลายไป ดังปรากฏในปฐิสัมภิตามรรคว่า “ไม่เที่ยงเพราะมีสภาวะสิ้นไป”^{๑๑๓} และได้แสดงถึงอนิจจลักษณะไว้โดยนัยต่าง ๆ กล่าวคือ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจโต) โดยความเป็นของชำรุด (ปโลกโต) โดยความเป็นของไม่มีแก่นสาร (อसारกโต) โดยความเป็นของหวั่นไหว (จลโต) โดยความเป็นของผุพัง (ปภังคโต) โดยความเป็นของไม่ยั่งยืน (อหตุวโต) โดยความเป็นของมีความแปรผันเป็นธรรมดา (วิปริณามธมโต) โดยความเป็นของเสื่อมไป (วิภวโต) โดยความเป็นของถูกปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตโต) โดยความเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา (มรณธมโต)^{๑๑๔} นอกจากนี้ยังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่า ไม่เที่ยงด้วยความหมายว่าสิ้นไป (อนิจจ ขยัญเณ) ความว่าไม่เที่ยงด้วยภาวะ คือ ความสิ้นไปในที่นั้น ๆ นั่นเอง อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เพราะมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เพราะมีความคลายไปเป็นธรรมดา เพราะมีความดับไปเป็นธรรมดา^{๑๑๕} คือ เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ดับไปที่ไหนเมื่อไหร่ เช่น รูปธรรมในอดีต ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะปัจจุบัน รูปในขณะปัจจุบัน ดับไปในขณะปัจจุบัน ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไปจะดับที่นั่น^{๑๑๖}

^{๑๑๒} พุทธทาสภิกขุ, พระไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสภา จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๕.

^{๑๑๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๔๙.

^{๑๑๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘-๕๙๙.

^{๑๑๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๑/๑๙๙.

^{๑๑๖} พระอธิการจิรวุฒน์ จกกวโร (ป็นสุวรรณภูนิธ) “ศึกษาทุกขในไตรลักษณ์และทุกขในอริยสัจ ๔ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนธรรมมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๖.

นอกจากนี้ยังพบว่า มีพระพุทธรูปที่ตรัสเกี่ยวกับความไม่เที่ยงดังมีข้อความปรากฏว่า “คูเถิดอานนท์ สังขารเหล่านั้นทั้งปวงล่วงลับดับไป ผันแปรไปแล้ว สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปเป็นธรรมดา”^{๑๑๗} “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง”^{๑๑๘} “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยที่ทำให้รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เกิดขึ้นก็ไม่เที่ยง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักเที่ยงเล่า”^{๑๑๙}

ในพุทธธรรมอธิบายไว้ว่า อรรถกถาท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ ยักย้ายคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลาย ๆ แง่และหลาย ๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าว ๆ หยิบ ๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะ ๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็จะเห็นว่า ชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิด และสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อขอยกลงไปอีก ก็ยิ่งเห็นความเกิด และความดับ หรือการเริ่มต้น และการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่ง ๆ ช่วงระยะสิบมีหนึ่ง ๆ ช่วงมีหนึ่ง ๆ ช่วงฤดูหนึ่ง ๆ ช่วงเดือนหนึ่ง ๆ ฯลฯ ช่วงยามหนึ่ง ๆ ตลอดถึงช่วงเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับ ที่เป็นไปในทุก ๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่ว ๆ ไป อย่างไรก็ตามในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตา หรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่าง ๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่า ด้วยการสลายตัวของปรมาณู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น^{๑๒๐}

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นอรรถกถายกเยื้องคำอธิบายออกไปหลาย ๆ แง่ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า ที่ชื่อว่า เป็นอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป (อนจจนติกตตาย) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด มีจุดเริ่มและมีจุดจบ (อาทือนตวนตตาย) แต่คำอธิบายอย่างง่าย ๆ ที่ใช้บ่อยก็คือข้อความว่า ชื่อว่า เป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มีแล้วก็ไม่มี คือ มีหรือปรากฏขึ้นแล้วก็หมด หรือหายไป (หุตวา อภาวภูเจณ) บางแห่งก็นำข้อความอื่นมาอธิบายเสริมเข้ากับความนี้อีก เช่น ชื่อว่า เป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น เสื่อมสลายและกลายเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีแล้วก็ไม่มี (อุปปาทวยญญถตตภาวา หุตวา อภาวโถ วา) แต่ที่ถือว่าท่านประมวลความหมายต่าง ๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วนก็คือการแสดงอรรถแห่งอนิจจตาเป็น ๔ นัย หมายความว่า เป็นอนิจจังด้วยเหตุผล ๔ อย่าง คือ

(๑) อุปปาทวยปวัตตโต เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วไม่มี

(๒) วิปริณามโต เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลง แปรสภาพไปเรื่อย ๆ

^{๑๑๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๒/๒๐๓-๒๐๔.

^{๑๑๘} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗.

^{๑๑๙} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๘/๓๑.

^{๑๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๓.

(๓) ดาวกาลิกโต เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วคราว ๆ

(๔) นิจุบฏิกเขปโต เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดกันอยู่เองในตัวกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้ เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่า มันปฏิเสธความเที่ยง^{๑๒๑}

สรุปว่าอนิจจัง คือ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ความไม่ยั่งยืนคงทน ความแปรผันไป ความเสื่อมสลายผุพังไป ความเกิดขึ้นแล้วดับไป ในปฏิสัมพันธ์ธรรมแสดงถึงความไม่เที่ยงไว้ ๑๐ ประการ ดังที่แสดงไว้แล้วข้างต้น

๒) ทุกข์

ทุกข์ มีลักษณะ หรืออาการที่เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ มีความบีบคั้น มีความเป็นโทษภัย ดังปรากฏในปฏิสัมพันธ์ธรรมว่า “เป็นทุกข์เพราะมีสภาวะเป็นภัย”^{๑๒๒} และได้แสดงถึงทุกข์ลักษณะไว้ โดยนัยต่าง ๆ กล่าวคือ โดยความเป็นทุกข์ (ทุกข์โต) โดยความเป็นโรค (โรคโต) โดยความเป็นดังหัวฝี (คณฺหาโต) โดยความเป็นดังลูกศร (สัลลโต) โดยเป็นความลำบาก (อหฺมโต) โดยเป็นอาพาธ (อาพาธโต) โดยเป็นอุปมกมล (อิตฺติโต) โดยเป็นอันตราย (อุปททวโต) โดยเป็นภัย (ภัยโต) โดยเป็นอุปสรรค (อุปสคฺคโต) โดยเป็นของไม่มีอะไรต้านทาน (อตฺตณฺโต) โดยเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน (อเลณฺโต) โดยเป็นของไม่มีที่พึ่ง (อสรณฺโต) โดยเป็นโทษ (อาทินฺวโต) โดยเป็นมูลแห่งความลำบาก (อหฺมฺมูลโต) โดยเป็นดังเพชฌฆาต (วรกโต) โดยเป็นของมีอาสวะ (สาสวโต) โดยเป็นเหยื่อแห่งมาร (มารามิสฺโต) โดยเป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา (ชาติธมฺมโต) โดยเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา (ชราธมฺมโต) โดยเป็นของมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา (พฺยาธิธมฺมโต) โดยเป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา (โสภธมฺมโต) โดยเป็นของมีความรำพันเป็นธรรมดา (ปริเทวธมฺมโต) โดยเป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา (อุปฺปายาสธมฺมโต) โดยเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา (สงฺกิเลสิกธมฺมโต)^{๑๒๓} นอกจากนี้ยังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่า “เป็นทุกข์ ด้วยความหมายว่า เป็นภัย (ทุกข์ ภัยญฺเฐน) ความว่า ชื่อว่าทุกข์ เพราะมีภัยเฉพาะหน้า ก็สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นย่อมนำภัยมา อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่า เป็นทุกข์ ด้วยความหมายว่าชาติภัย ชราภัย พยาธิภัย และมรณะภัย”^{๑๒๔}

นอกจากนี้ยังพบว่า มีพระพุทธพจน์ที่ตรัสเกี่ยวกับความเป็นทุกข์ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ สัญญาเป็นทุกข์ สังขารเป็นทุกข์ วิญญาณเป็นทุกข์”^{๑๒๕} “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ สัญญาเป็นทุกข์ สังขารเป็นทุกข์ วิญญาณเป็นทุกข์

^{๑๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๓-๗๔.

^{๑๒๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๔๙.

^{๑๒๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘-๕๙๙.

^{๑๒๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๑/๑๙๙.

^{๑๒๕} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๓/๒๘.

๑๒๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔-๗๕.

๓) อนัตตา

อนัตตา มีลักษณะ หรืออาการที่ว่างเปล่าจากตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไร้แก่นสาร ดังปรากฏในปฏิสัมภิทามรรคว่า “เป็นอนัตตาเพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร”^{๑๒๙} และได้แสดงถึงอนัตตลักษณะไว้โดยนัยต่าง ๆ กล่าวคือ “โดยความเป็นอนัตตา (อนตตโต) โดยความเป็นของนิดหน้อย (ริตตโต) โดยความเป็นของว่างเปล่า (ตุจฺจโต) โดยความเป็นสุญญะ ความว่าง (สุญฺญโต) โดยเป็นอย่างอื่น ไม่ใช่ของเรา (ปรโต)”^{๑๓๐} นอกจากนี้ยังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่าเป็นอนัตตา ด้วยความหมายว่าหาสารมิได้ (อนตตา อสารกฺกุเณ) ความว่า ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะความไม่มีแห่งอัตตสารที่กำหนดไว้อย่างนี้ว่า เป็นตัวัตตา เป็นตัวอยู่ประจำ เป็นตัวสร้าง เป็นตัวสลาย เป็นตัวมีอำนาจเอง ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็ไม่ว่าจะทรงไว้ ซึ่งความเป็นของไม่เที่ยงหรือความบีบคั้น คือ การเกิดขึ้นและความเสื่อมไป แม้แห่งตน ภาวะที่โลกียธรรมนั้นเป็นตัวผู้สร้างเป็นต้น จะมีแต่ที่ไหน ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้ จะพึงเป็นอัตตา รูปนี้ก็จะไม่เป็นไปเพื่อความอาพาธ” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่าอนัตตา เพราะเว้นจากอัตตสาระ นิจฺจสาระ^{๑๓๑}

นอกจากนี้ยังพบว่า มีพระพุทธพจน์ที่ตรัสเกี่ยวกับความเป็นอนัตตา ดังมีข้อความปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา”^{๑๓๒} ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้ว ไชร รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายใน หรือภายนอก หยาบ หรือละเอียด เลว หรือประณีต ไกล หรือใกล้ก็ตาม รูปทั้งหมดนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา^{๑๓๓} ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา เป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตาสังขารเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา^{๑๓๔} “ภิกษุทั้งหลาย รูปอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา แม้เหตุปัจจัยที่ให้รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เกิดขึ้นก็เป็นอนัตตา รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เกิดจากสิ่งที่เป็นอนัตตา ที่ไหนจักมีอัตตาเล่า”^{๑๓๕}

^{๑๒๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๔๙.

^{๑๓๐} ดูรายละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘.

^{๑๓๑} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๑/๑๙๙-๒๐๐.

^{๑๓๒} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๔/๒๘.

^{๑๓๓} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๖.

^{๑๓๔} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๗/๓๐.

^{๑๓๕} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๐/๓๒.

ในพุทธธรรมอธิบายไว้ว่า โดยความหมายว่า ไม่มีสาระ คือ ตัวตน (อัตตสาระ ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแก่น) ที่คาดกันเอาไว้ เป็นอาตมัน (อัตตา ตัวตน) เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิवास) เป็นผู้สร้าง หรือผู้สร้างสรรค์บันดาล (การกะ) เป็นผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว (สยงวสี) เพราะอะไรสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยงหรือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไปแม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาล เป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ” (มีความบีบคั้นขัดแย้งขัดข้องต่าง ๆ) ดังนี้^{๑๓๖}

จะสังเกตเห็นว่า ความหมายที่ว่าไม่มีสาระ คือ ตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่า ดลบันดาลไม่ได้ หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแก่นจริงแล้ว ก็ย่อมขึ้นย้อมผืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้น ยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นอย่างไร ๆ ก็ได้ตามปรารถนา แต่ความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตน และความไม่มีตัวตนสิ่งสู่อยู่ครอง จึงมีความหมายเด่น ในแง่ที่ว่าไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา พึงสังเกตด้วยว่า ตามคำอธิบายนี้ แม้แต่พระพรหม พระผู้เป็นเจ้า หรือเทพเจ้าสูงสุดใด ๆ ก็ตามที่ถือว่าเป็นผู้สร้างผู้บันดาล ทั้งหมดทั้งปวงล้วนเป็นสังขารรวมอยู่ในชั้น ๕ ทั้งสิ้น

โดยนัยนี้คัมภีร์รุ่นอรรถกถา จึงนิยมแสดงความหมายของอนัตตาว่า ชื่อว่า เป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตตณฺณเจนหรืออวสวตตณฺโต) และอธิบายในทำนองว่า ไม่มีใครมีอำนาจบังคับตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้วจงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้ว อย่าชรา ที่ถึงชราแล้ว จงอย่าแตกดับ จงอย่าบอบโทรม ด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลาย ตลอดจนอ้างพุทธพจน์ที่ตรัสว่า บุคคลย่อมไม่ได้ตามปรารถนาในรูปและในชั้นอื่น ๆ ว่ารูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าเป็นอย่างนี้ ขยายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่าง ๆ นั้นเมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้ว หาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ดังที่เรียกชื่อกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการ (ธรรมปวัตติ) คือ กระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรม และนามธรรม (ขันธปวัตติ) ที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการ ที่กำหนดแยกว่าเป็นกระบวนการหนึ่ง ๆ และระหว่างกระบวนการต่างกระบวนการทั้งหลาย^{๑๓๗}

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปรากฏรูปเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อันยอมรับกันโดยสมมุติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลายพร้อมอยู่ ปัจจัยต่าง ๆ ค้ำจุนหล่อเลี้ยงอำนวย ก็คงรูปร่าง หรือคงสภาพอยู่ตามที่สมมุติเป็นตัวตนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพราจากกัน หรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูล สภาพตัวตนนั้นก็หายไป เหมือน

^{๑๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๙๓-๙๔.

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔.

ดังเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่ง น้ำแข็งก็ละลาย ตัวตนที่เชื่อว่าน้ำแข็งหายไป เหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่งโดยสัมพันธ์กับความกดอากาศ น้ำเหลวก็ระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาษถูกเผาไฟไหม้หมดแล้ว เหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟ ก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาษไม่ได้อีกต่อไป ความหลายของอนัตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัย ว่างเปล่าจากตัวตนที่เป็นแก่นอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะอ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจได้ เช่น พระบาลีว่า อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหล้ามุง มีช่องว่าง แวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือน ฉันทิ อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อหนัง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นตัวคน (รูป) ฉันทัน^{๑๓๘} เมื่อว่าโดยสรุปพระอรรถกถาจารย์ประมวลความหมายของอนัตตาแสดงไว้เป็นหมวดรวม ๔ นัย คือ

(๑) สุลยโต เพราะเป็นสภาพว่าง คือ เป็นแต่สภาวะธรรมซึ่งมีภาวะของมันตามที่เป็นอย่างนั้น ๆ เอง ปราศจากตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกน (อัตตสาระ สาระ คือ ตัวตน) หรือว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคลตัวตน เราเขาที่แท้จริง ไม่มีตัวผู้สั่งอยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มีตัวผู้สวายนอกจากโดยสมมติ พุดง่าย ๆ ว่า ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั้นเป็นนี้ ที่ยึดถือกันไป หรือกำหนดหมายกันขึ้น

(๒) อสสามิกโต เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือ ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของของใคร หรือของตัวตนใด ๆ ไม่มีตัวตนที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสภาวะธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีภาวะอันเป็นของมันอย่างนั้น ๆ ตามที่เป็นสังขตะหรือสังขตะอยู่แล้ว

(๓) อวสวตตนิโต เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือ โดยธรรมดาที่เป็นสภาวะธรรมซึ่งมีภาวะตามที่เป็นอย่างนั้น ๆ มันจึงไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีตัวตนที่ไหนจะมีอำนาจสั่งบังคับมันได้ ใครจะเรียกร้อง หรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างไร ๆ ไม่ได้ ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า อนิสสรโต แปลว่า เพราะไม่มีใครเป็นเจ้าของใหญ่ ไม่มีตัวตนอะไรที่ไหนจะมาเป็นใหญ่ ที่จะบงการ หรือใช้อำนาจบังคับมันได้ บางแห่งใช้ว่า อากามการียโต แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือ จะให้เป็นไปตามความอยากความปรารถนามิได้ หรือจะเอาใจอยากเข้าว่ามิได้ รวมความว่า ไม่มีตัวตนอะไรจะมาเป็นใหญ่เหนือมัน มันไม่อยู่ในอำนาจของใคร ใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจ หรือความปรารถนาของใคร

(๔) อตตปฏิกเขปโต เพราะแย้งต่ออัตตา คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธอัตตาอยู่ในตัว หมายความว่า โดยธรรมดาที่เป็นสภาวะธรรมซึ่งมีภาวะตามที่เป็นอย่างนั้น ๆ ถ้ามีอัตตาก็ย่อมขัดแย้งกัน ทำให้ภาวะของสภาวะธรรมไม่เป็นอยู่เป็นไปตามที่มันเป็นของมันอย่างนั้น ๆ จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะมีอัตตา ในเรื่องนี้ สำหรับคนทั่วไปก็ดูง่าย ๆ โดยดูที่สังขตธรรม ซึ่งเป็นกระบวนการที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัย อันเป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ่อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการ หรือแม้แต่ขวางขึ้นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหากเช่นนั้นมิได้ เพราะถ้ามีก็ไม่อาจมีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่จะ

^{๑๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๙๖.

กลับกลายเป็นว่าต้องเป็นไปตามความบังคับบัญชาของตัวตนนั้น อีกอย่างหนึ่ง กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น มีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็น และไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่นที่จะเข้ามาแทรกแซงสั่งการอีกได้^{๑๓๙}

สรุปว่า อนัตตา คือ ความเป็นอนัตตา ความไม่มีตัวตน ความไม่มีแก่นสาร วางเปล่าจากความเป็นตัวตน บุคคล เขาเรา ความบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจใคร เป็นอิสระจากอำนาจในปฏิสัมพันธ์มารรคแสดงถึงความอนัตตาไว้ ๕ ประการ ดังที่แสดงไว้แล้วข้างต้น

ถ้ากล่าวโดยพิสดารแล้ว อาการของไตรลักษณ์มี ๒๐๐ ประการ กล่าวคือ อนิจจัง มีลักษณะ ๑๐ ประการ ทุกขัง มีลักษณะ ๒๕ ประการ อนัตตา มีลักษณะ ๕ ประการ รวมเป็นอาการของไตรลักษณ์ ๔๐ ประการ เมื่อจำแนกโดยขั้นทั้ง ๕ แล้ว ก็เป็นขั้นละ ๔๐ ประการ จึงรวมอาการแห่งไตรลักษณ์ ๒๐๐ ประการ คือ รูปขั้น ๔๐ ประการ เวทนาขั้น ๔๐ ประการ สัญญาขั้น ๔๐ ประการ สังขารขั้น ๔๐ ประการ และวิญญาณขั้น ๔๐ ประการ^{๑๔๐} ต่อไปจะได้แสดงถึงสิ่งที่ปิดบังความเป็นจริงของรูป-นามทั้งหลายที่ทำให้ไม่เห็นไตรลักษณ์ ดังนี้

๒. สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์

ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตานี้ เป็นลักษณะสามัญของรูป-นามสังขารทั้งหลายเป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดเวลา แต่คนทั่วไปมักจะมองไม่เห็นความเป็นจริงทั้งนี้เพราะมีสิ่งปิดบังเอาไว้ ถ้าไม่ได้มนสิการ คือ ไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้องแยกคาย ก็ไม่สามารถมองเห็นสิ่งที่ป็นเครื่องปิดบังไตรลักษณ์ ได้แก่ สันตติ อิริยาบถ ขณะ มีรายละเอียดดังนี้

๑) สันตติปิดบังอนิจจัง

เพราะมิได้มนสิการความเกิด และความดับ หรือความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูกสันตติ คือ ความสืบทอด หรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่องปิดบังไว้ อนิจจลักษณะจึงไม่ปรากฏสิ่งทั้งหลายที่เราเห็นว่าเห็นนั้นล้วนแต่มีความเกิดขึ้น และความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหมุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่าสิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเอง หรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกันมองเห็นกันเสมือนว่าเป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดู หรือไม่เห็นกันนาน ๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่าได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ตามความเป็นจริงความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ละน้อย และต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง

ตัวอย่าง เปรียบเทียบพอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบพัดที่กำลังหมุนอย่างเร็วยิ่ง มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวหนึ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบพัดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบ ๆ เมื่อหยุดมองดูก็เห็นชัดว่าเป็นใบพัดต่างหากกัน ๒ ใบ ๓ ใบ หรือ ๔ ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับก้านรูปที่จุดไฟ

^{๑๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๙๗-๙๘.

^{๑๔๐} พระมหาชินวัฒน์ จุกกาวโร, วิปัสสนาโชตกะ ปริเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหะ, หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

ติดอยู่ แล้วแกว่งหมุนอย่างรวดเร็วเป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปวงกลม แต่ความจริงเป็นเพียงรูปก้านเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นพิ๊ดไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงเป็นกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวนน้ำในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไป ๆ เกิดจากน้ำหยดน้อย ๆ มากมายมารวมกัน และไหลเนื่อง สิ่งทั้งหลายเช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือ หรือวิธีการที่ถูกต้องมากำหนดแยกมนสิการเห็นความเกิดขึ้น และความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่เที่ยงแท้ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง^{๑๔๑}

๒) อริยาบถปิดบังทุกข์

เพราะมิได้มนสิการความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลาที่ถูก อริยาบถ คือ ความยกย้าย เคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ ภาวะที่ทนอยู่ไม่ได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเร้าอยู่ภายในส่วนประกอบต่าง ๆ นั้นจะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตา หรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการคืบคลานยกย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อน ก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกต เคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือผู้สังเกตแยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดดันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะ จึงไม่ปรากฏ

ตัวอย่างง่าย ๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับดอก แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเราอยู่ หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมาก ๆ เช่น ยืนอย่างเดียวนั่งอย่างเดียว เดินอย่างเดียวนอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดดัน ตามสภาวะจะค่อย ๆ เพิ่มมากขึ้น ๆ จนถึงระดับที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่คนทั่วไปเรียกว่าเป็นทุกข์ เช่น เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็จะทนไม่ไหว และต้องยกย้ายเปลี่ยนไปสู่ทำนองที่เรียกว่าอริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตามสภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ก็หายไป ด้วย (ในตอนที่มีความรู้สึกทุกข์หายไป มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่าความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียว เข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์) ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่ง หรืออริยาบถหนึ่งนาน ๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์ เราก็ชิงเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ทำนอง หรืออริยาบถอื่นเสีย หรือเรามักจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้ เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ก็เลยพลอยมองข้ามไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงว่า อริยาบถบังทุกข์ลักษณะ^{๑๔๒}

^{๑๔๑} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **ไตรลักษณ์**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสภา จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๒๓-๒๔.

^{๑๔๒} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **ไตรลักษณ์**, หน้า ๒๕-๒๖.

๓) ฆนะปิดบังอนัตตา

เพราะมิได้มนสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่าง ๆ ก็ถูก ฆนะ คือ ความเป็นแห่ง เป็นก้อน เป็นชิ้น เป็นอัน เป็นมวย หรือเป็นหน่วยรวม ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมเรียกชื่ออย่างนั้น ๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไป มนุษย์มองไม่เห็นความจริงนั้นเพราะถูกฆนสัญญา คือ ความจำหมายหรือความสำคัญหลายเป็นหน่วยรวมคือปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเสื้อแต่ไม่เห็นผ้า เห็นแต่ตุ๊กตามองไม่เห็นเนื้อเยื่อ คือคนที่ไม่ได้คิด ไม่ได้พิจารณาบางทีก็ถูกภาพตัวตนของเสื้อปิดบังตาหลุดไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นรูปเสื้อนั้น ซึ่งว่าที่จริงผ้าชิ้นเองก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกัน ผ้าชิ้นเองก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังตาหลุดไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อเยื่อเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั้น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริงก็มีแต่เนื้อเยื่อ หามิตุ๊กตาไม่ แม้เนื้อเยื่อนั้นเองก็เกิดจากส่วนผสมต่าง ๆ มาปรุงแต่งขึ้นต่อกันมา ฆนสัญญาย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ ในทำนองแห่งตัวอย่างง่าย ๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์ หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์มนสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ จึงจะประจักษ์ในความมิใช่ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา^{๓๔๓}

สรุปได้ว่า ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ ประการ ที่เป็นภาวะธรรมชาติของรูป-นามสังขารทั้งหลายตามความเป็นจริงที่ต้องเป็นอย่างนี้เหมือนกันหมด ซึ่งมีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น ธรรมนิยาม, ธรรมฐิติ, สามัญญลักษณะ กล่าวคือ ความเป็นนิยามแห่งธรรม เป็นกฎของธรรมชาติที่มีอยู่ตลอดเวลา หรือความตั้งอยู่มีอยู่แห่งธรรมอย่างแน่นอน หรือความเป็นลักษณะทั่วไปแห่งสังขารทั้งหลาย ไตรลักษณ์มีลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจัง มีลักษณะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความเสื่อมสิ้นไป ทุกขัง มีลักษณะเป็นทุกข์โทษภัย ปิบบัน หนอยุในสภาพเดิมไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไป อนัตตา มีลักษณะไม่มีตัวตนที่แท้จริง ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคล บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีใครเป็นเจ้าของเป็นตามเหตุตามปัจจัย รูป-นามสังขารทั้งหลายจะตกอยู่ภายใต้ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ทั้งสิ้น แต่ที่คนทั่วไปไม่เห็นสภาพความเป็นจริงกล่าวคือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา เพราะถูกสันตติความสืบทอดอย่างต่อเนื่อง อิริยาบถที่เปลี่ยนบ่อย และฆนะ ความเป็นแห่งเป็นกลุ่มก้อน ปิดบังไว้จึงไม่สามารถเห็นไตรลักษณ์ได้

๒.๓ สรุปหัวข้อหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร

วิปัสสนาสสูตรเป็นพระสูตรที่แสดงถึงความวิปัสสนา คือ ความเห็นหรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนที่ผิดไปจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นามสังขารทั้งหลาย โดยจำแนกด้วยอำนาจจิตและเจตสิก ๓ ประการ คือ ๑. สัญญาวิปัสสนา ความสำคัญหรือหมายรู้ผิด ๒. จิตวิปัสสนา ความคิดผิด ๓. ทิฏฐิวิปัสสนา ความเห็นผิด ซึ่งวิปัสสนาทั้ง ๓ อย่างนี้จะนำไปในอาการ ๔ อย่างตามที่จำแนกไว้ด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ตั้ง กล่าวคือ ๑) สำคัญผิด คิดผิด เห็นผิดในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง ๒) สำคัญผิด

^{๓๔๓} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, หน้า ๒๗.

คิดผิด เห็นผิดในสิ่งที่เป็นอย่างอื่น ว่าเป็นสุข ๓) สำคัญผิด คิดผิด เห็นผิดในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน ว่าเป็นตัวตน ๔. สำคัญผิด คิดผิด เห็นผิดในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม ผู้ที่ยังมีความวิปัสสนาอยู่ ก็ยังติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร ยังต้องท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ นอกจากจะแสดงถึงความวิปัสสนาแล้วพระพุทธองค์ยังแสดงหลักธรรมที่ทำให้ถึงความดับทุกข์กล่าวคือ อริยสัจ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ มัคคสัจ และไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

จากการศึกษาหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตรทำให้ทราบได้ว่า กระบวนธรรมแห่งการดับทุกข์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในวิปัสสนาสสูตร คือ การปฏิบัติตามมัคคสัจ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อันเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นการปฏิบัติแบบเจริญวิปัสสนาหน้าสมณะ เรียกว่า วิปัสสนาบุพพังสมณะ ซึ่งวิปัสสนาสสูตรเริ่มจากการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเข้าในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เมื่อเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์แล้ว ย่อมนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์เข้าสู่พระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

บทที่ ๓

แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร

เป้าหมายอันสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ การหลุดพ้นจากความทุกข์มุ่งเข้าสู่พระนิพพาน อันเป็นบรมสุข เป็นการข้ามพ้นทะเลแห่งวิภวสังสาร หลุดพ้นจากวงจรของการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งการที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์เข้าสู่พระนิพพานได้นั้น จะต้องเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ พระพุทธองค์ทรงแสดงแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาทั้งโดยตรงในพระสูตรต่าง ๆ มากมาย เช่น ในมหาสติปัฏฐานสูตร หรือโดยอ้อมในวิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนาในแบบของวิปัสสนายานิก เป็นต้น ในพระสูตรอื่น ๆ เช่น ในวิปัสสนาสสูตร ดังนั้นจึงได้กำหนดประเด็นที่จะศึกษาดังต่อไปนี้

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ ความสำคัญของการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๓ อารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๔ การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘
- ๓.๕ สติปัฏฐาน ๔ สงเคราะห์เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘
- ๓.๖ การละวิปัสสนาด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔
- ๓.๗ สรุปแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

๓.๑.๑ วิปัสสนา

วิปัสสนา (บาลี วิปัสสนา) แปลว่า ความเห็นแจ้ง^๑ หมายถึง การพิจารณาเห็นแจ้งรูป-นาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ ดังปรากฏในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคว่า “ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา”^๒ ดังมีวจนัตถะว่า ปญจกฺขนฺธสุ วิวิเรน อนิจฺจาทีอาภาเรน ปสฺสตีติ = วิปัสสนา แปลความว่า ธรรมชาติใด ย่อมเห็นแจ้งในขั้น ๕ โดยประการต่าง ๆ มีอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ประกอบในมหากุศล มหาภิริยา^๓ บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามี ๒ ประเภท คือ

^๑ อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๖, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

^๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^๓ พระสังฆมณฑลสังฆนายก, ปรมัตถโฆษิตะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๘.

๑) สมถยานิกบุคคล (ผู้มีสมถะเป็นเครื่องนำทาง)^๔ คือ ผู้เจริญสมถะจนได้ฌาน แล้วใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา ในยุคนั้นทศสูตรเรียกว่า เจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า (สมถปุพพกมฺ วิปัสสน)^๕ โดยอาศัยอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิเป็นจิตตวิสุทธิ เพื่อเป็นบาทแห่งการเจริญวิปัสสนาให้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน^๖ ผู้ที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยวิธีนี้จัดเป็นประเภทเจโตวิมุตติ^๗

๒) วิปัสสนายานิกบุคคล (ผู้มีวิปัสสนาเป็นเครื่องนำทาง)^๘ คือ ผู้ที่ไม่ได้เจริญสมถะจนได้ฌาน แต่เป็นผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ในยุคนั้นทศสูตรเรียกว่า เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า (วิปัสสนาปุพพกมฺ สมถ)^๙ โดยไม่อาศัยอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ มีฌานิกสมาธิอย่างเดียวเป็นจิตตวิสุทธิเพื่อดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน^{๑๐} การเจริญวิปัสสนาด้วยวิธีนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุทธวิปัสสนายานิก^{๑๑} ผู้ที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยวิธีนี้จัดเป็นประเภทปัญญาวิมุตติ^{๑๒}

๓.๑.๒ กาวนา

กาวนา แปลว่า การเจริญ การปฏิบัติเนื่อง ๆ^{๑๓} ดังมีคำปรากฏของอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคดังนี้ว่า ภาวียติ วฑฺฒียตติ กาวนา ธรรมชาติได้อันพระโยคีบุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า กาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ คือ ให้เกิดในสันดาน^{๑๔} หมายถึง ทำให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ ในสันดานของตน^{๑๕} ดังมีวจนัตถะว่า ภาเวตพพาติ = กาวนา แปลความว่า ธรรมที่บัณฑิตทั้งหลาย พึงทำให้เกิดขึ้นครั้งแรก และครั้งหลัง ๆ ให้ติดต่อกันเป็นนิตย์จนถึงความเจริญขึ้นธรรมนี้ ชื่อว่า กาวนา และภาเวตติ จิตตสันดานํ เอตาทิหิ กาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระเสจติ^{๑๖}

สรุปความได้ว่า วิปัสสนากาวนา หมายถึง การเจริญปัญญาเพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งรูปนามทั้งหลายตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และโดยความเป็น

^๔ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุลีหลักการปฏิบัติวิปัสสนาฉบับสมบูรณ์, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๖๐.

^๕ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘, อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒.

^๖ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑.

^๗ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริเถร ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๔.

^๘ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุลีหลักการปฏิบัติวิปัสสนาฉบับสมบูรณ์, หน้า ๖๐.

^๙ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘, อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒.

^{๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๖๑.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

^{๑๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริเถร ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑, หน้า ๑๐๔.

^{๑๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๙.

^{๑๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปที, หน้า ๑๕.

^{๑๖} พระคันธสาราภิวังค์ แปล, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปที, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๑๔.

ของไม่งาม องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามี ๒ ประเภท คือ สมถยานิก บุคคลและวิปัสสนายานิกบุคคล

๓.๒ ความสำคัญของการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นกระบวนการเพื่อให้เกิดปัญญาญาณ รู้แจ้งรูป-นามทั้งหลายตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อเกิดปัญญารู้แจ้งเช่นนี้แล้วเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ถอดถอนความยินดีพอใจ ละความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ นี้ได้ อันจะนำไปสู่ความพ้นจากทุกข์ในที่สุด ซึ่งการที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์ข้ามพ้นวัฏฏะ^{๑๗} สงสารไปได้นั้นมีหนทางเดียวเท่านั้น นั่นก็คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เมื่อดำเนินตามทางนี้แล้วก็จะนำไปสู่ความบริสุทธิ์ เพื่อล่องพ้นจากความเศร้าโศก และความร่ำไร รำพัน เพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ ทำให้บรรลุมรรคผลนิพพาน^{๑๘} อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา การเจริญวิปัสสนาภาวนาไม่จัดว่าเป็นการทำกรรมดี โดยปกติแล้วเมื่อบุคคลทำกรรมไม่ดี (กรรมดำ)^{๑๙} ย่อมได้รับผลกระทบที่ไม่ดี (วิบากดำ) ทำให้มีความทุกข์ ได้ไปเกิดในอบายภูมิ ๔ ถ้าบุคคลทำกรรมดี (กรรมขาว)^{๒๐} เช่น ทาน ศีล เป็นต้น ย่อมได้รับผลกระทบที่ดี ทำให้มีความสุข ได้เกิดในภพภูมิที่ดี ถ้าทำกรรมทั้งดี และไม่ดีปนกัน ย่อมได้รับผลกระทบทั้งดีบ้างไม่ดีบ้าง ส่วนกรรมที่ไม่ใช่ทั้งดี และไม่ดี ย่อมได้รับผลกระทบที่ไม่ใช่ทั้งดี และไม่ดี ซึ่งกรรมชนิดนี้เป็นกรรมที่พิเศษ คือ ทำให้หลุดพ้นจากกรรมได้^{๒๑} มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุด^{๒๒} ฉะนั้นการเจริญวิปัสสนาภาวนาจึงเป็นการปฏิบัติเพื่อพ้นจากความทุกข์ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

สรุปได้ว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนามีความสำคัญ คือ สามารถทำให้เกิดปัญญาญาณรู้แจ้งรูป-นามทั้งหลายตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถอดถอนความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ได้ อันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์บรรลุมรรคผลนิพพาน

^{๑๗} วัฏฏะ ในที่นี้ หมายถึง วัฏฏะ ๓ คือ (๑) กิเลสวัฏฏะ วงจรกิเลส ประกอบด้วยอวิชชา ตณหา อุปาทาน (๒) กัมมวัฏฏะ วงจรกรรม ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ (๓) วิปากวัฏฏะ วงจรวิบาก ประกอบด้วยวิญญาน นามรูป สหยาตนะ ผัสสะ เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปอุปปัตติภพชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น, อง.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๑๑๗-๑๑๘/๓๗๕.

^{๑๘} พระครูพิศาลโชติวัฒน์ (วิฑูรย์ โชติปญฺโญ) “ศึกษาปาริสุทธิตีลในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๗.

^{๑๙} กรรมดำ ในที่นี้ หมายถึง อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ, วิบากดำ คือ มีผลนำสัตว์ให้เกิดในอบาย (ทางเสื่อม) มี ๔ ประการ คือ (๑) นิรยะ นรก, ภาวะ เร่าร้อนกระวนกระวาย (๒) ตีรจฉานโยนิ กำเนิดสัตว์ตีรจฉาน (๓) ปิตติวิสัย แดนเปรต (๔) อสุรกาย พวกอสูร, อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓๒/๔๔๐.

^{๒๐} กรรมขาว ในที่นี้ หมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ (ตรงข้ามกับอกุศลกรรมบถ), อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓๒/๔๔๐.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๓/๓๔๖-๓๔๘.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐/๑๔-๑๕.

๓.๓ อารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ตามธรรมดาแล้วการที่จะเพาะปลูกพืชใด ๆ นั้น ก็ต้องมีพื้นที่ในการเพาะปลูกฉันใด การเจริญวิปัสสนาภาวนาก็ต้องอาศัยพื้นที่ในการเจริญฉันนั้นเหมือนกัน พื้นที่ของการเจริญวิปัสสนา เพื่อให้เกิดปัญญาารู้แจ้ง เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ หมายถึง ภูมิที่ตั้งพื้นที่ของวิปัสสนาหรืออารมณ์ของวิปัสสนานั้นเอง กล่าวคือ การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้นจะต้องกำหนดรู้อยู่ที่วิปัสสนาภูมินี้เท่านั้น ซึ่งประกอบไปด้วยธรรม ๖ หมวด ได้แก่ ขั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ธรรมทั้ง ๖ หมวดนี้เป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ ขั้น ๕^{๒๓}

ขั้น ๕ แปลว่า กอง ขั้น ๕ จึงหมายถึงกองทั้ง ๕ ซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิต ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าโดยย่อ คือ รูปกับนาม

๑) รูปขั้น (กองรูป) คือ ธรรมชาติที่ต้องเสื่อมสลายไปด้วยความร้อน เย็น หนาว เป็นต้น ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔ รวมเป็น รูป ๒๘^{๒๔}

๒) เวทนาขั้น (กองเวทนา) คือ การเสวยอารมณ์ มี ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา

๓) สัญญาขั้น (กองสัญญา) คือ ความจำได้หมายรู้สิ่งต่าง ๆ

๔) สังขารขั้น (กองสังขาร) คือ สิ่งที่ปรุงแต่งจิตเป็นกุศล, อกุศล และญาณ

๕) วิญญาณขั้น (กองวิญญาณ) คือ จิตที่รู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบทางอายตนะ

๓.๓.๒ อายตนะ ๑๒^{๒๕}

อายตนะ แปลว่า ช่องทางเชื่อมต่อ คือ เชื่อมต่อระหว่างรูปกับรูปและนามกับนาม แล้วเกิดการรู้อารมณ์เกิดขึ้น อายตนะมี ๒ คือ อายตนะภายใน ๖ กับอายตนะภายนอก ๖ ดังนี้

อายตนะภายใน ๖ ได้แก่

๑) จักขวยตนะ (อายตนะ คือ ตา) ธรรมชาติที่เห็นรูป (สีต่าง ๆ)

๒) โสตายตนะ (อายตนะ คือ หู) ธรรมชาติที่ได้ยินเสียงต่าง ๆ

๓) ฆานายตนะ (อายตนะ คือ จมูก) ธรรมชาติที่ได้กลิ่นต่าง ๆ

๔) ชิวหายตนะ (อายตนะ คือ ลิ้น) ธรรมชาติที่รับรสต่าง ๆ

๕) กายายตนะ (อายตนะ คือ กาย) ธรรมชาติที่รับการกระทบทางกาย

๖) มนายตนะ (อายตนะ คือ ใจ) ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ต่าง ๆ

^{๒๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๘), หน้า ๗๔-๗๖.

^{๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๕-๓๑๖.

อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่

- ๑) รูปอายตนะ (อายตนะ คือ รูป) ธรรมชาติที่มากกระทบตา
- ๒) สัททอายตนะ (อายตนะ คือ เสียง) ธรรมชาติที่มากกระทบหู
- ๓) คันธอายตนะ (อายตนะ คือ กลิ่น) ธรรมชาติที่มากกระทบจมูก
- ๔) รสอายตนะ (อายตนะ คือ รส) ธรรมชาติที่มากกระทบลิ้น
- ๕) โผฏฐัพพะอายตนะ (อายตนะ คือ โผฏฐัพพะ) ธรรมชาติที่มากกระทบทางกาย
- ๖) อัมมายตนะ (อายตนะ คือ ธรรมารมณ์) ธรรมชาติที่มากกระทบทางใจ

๓.๓.๓ ธาตุ ๑๘^{๒๖}

ธาตุ แปลว่า สิ่งที่ยึดไว้ซึ่งสภาพของตน สามารถแบ่งได้ ๓ กลุ่ม คือ ธาตุรับ ๖ ธาตุกระทบ ๖ ธาตุรู้ ๖ ดังนี้

ธาตุรับ ๖ ได้แก่

- ๑) จักขุธาตุ (ธาตุ คือ จักขุประสาท) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรับรูป
- ๒) โสตรธาตุ (ธาตุ คือ โสตประสาท) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรับเสียง
- ๓) ฆานุธาตุ (ธาตุ คือ ฆานประสาท) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรับกลิ่น
- ๔) ชิวหาธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาประสาท) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรับรส
- ๕) กายธาตุ (ธาตุ คือ กายประสาท) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรับการกระทบทาง กาย
- ๖) มโนธาตุ (ธาตุ คือ มโน) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ

ธาตุกระทบ ๖ ได้แก่

- ๗) รูปธาตุ (ธาตุ คือ รูปารมณ์) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการกระทบทางตา
- ๘) สัทธาธาตุ (ธาตุ คือ สัทธารมณ์) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการกระทบทางหู
- ๙) คันธธาตุ (ธาตุ คือ คันธารมณ์) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการกระทบทางจมูก
- ๑๐) รสธาตุ (ธาตุ คือ รสารมณ์) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการกระทบทางลิ้น
- ๑๑) โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุ คือ โผฏฐัพพารมณ์) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการกระทบทางกาย

ธาตุรู้ ๖ ได้แก่

- ๑๓) จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ จักขุวิญญาณ) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรู้ทางตา
- ๑๔) โสตวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ โสตวิญญาน) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรู้ทางหู
- ๑๕) ฆานวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ ฆานวิญญาน) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรู้ทางจมูก
- ๑๖) ชิวหาวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาวิญญาน) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรู้ทางลิ้น
- ๑๗) กายวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ กายวิญญาน) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรู้ทางกาย
- ๑๘) มโนวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ มโนวิญญาน) ธรรมชาติที่ทรงซึ่งการรู้ทางใจ

^{๒๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑-๑๖๒.

๓.๓.๔ อินทรีย์ ๒๒^{๒๗}

อินทรีย์ แปลว่า ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในกิจหน้าที่ในด้านนั้น ๆ คือ จะไม่ไปทำหน้าที่อย่างอื่นนอกจากหน้าที่ของตน เช่น ตามีความเป็นใหญ่ในการเห็น จะไม่ไปได้ยินเสียง เป็นต้น ดังนี้

- ๑) จักขุนทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุปสาท) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการเห็น
- ๒) โสตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตปสาท) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการได้ยิน
- ๓) ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ฆานปสาท) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการได้กลิ่น
- ๔) ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาปสาท) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรับรส
- ๕) กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายปสาท) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการสัมผัสทางกาย
- ๖) มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์
- ๗) ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรักษาชีวิตรูป-นาม
- ๘) อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความเป็นหญิง
- ๙) ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความเป็นชาย
- ๑๐) สุขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สุขเวทนา) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการเสวยความสุขกาย
- ๑๑) ทุกخينทรีย์ (อินทรีย์ คือ ทุกขเวทนา) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการเสวยความทุกข์กาย
- ๑๒) โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการเสวยความสุขใจ
- ๑๓) โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โทมนัสสเวทนา) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการเสวยความทุกข์ใจ
- ๑๔) อุpekขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อุpekขาเวทนา) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการเสวยอารมณ์ด้วยความเป็นกลาง
- ๑๕) สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความเชื่อ
- ๑๖) วิริยินทรีย์ (อินทรีย์ คือ วิริยะ) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความเพียร
- ๑๗) สตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สติ) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความระลึกถูกต้อง
- ๑๘) สมาชินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความตั้งมั่นในอารมณ์เดียว
- ๑๙) ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรู้แจ้งความเป็นจริง
- ๒๐) อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์แห่งท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในโลกุตระจิตบรรลุโสดาปัตติมรรค
- ๒๑) อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญาอันรู้ทั่วถึง) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ของโลกุตระจิตที่บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว จะปฏิบัติต่อไปจนบรรลुถึงอรหัตตผล
- ๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์แห่งผู้รู้ทั่วถึงแล้ว) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ของโลกุตระจิตที่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ แล้ว คือ บรรลุถึงอรหัตตผลแล้ว

^{๒๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑๒.

๓.๓.๕ อริยสัจ ๔^{๒๘}

อริยสัจ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ มี ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดังนี้

- ๑) ทุกขอริยสัจ (อริยสัจ คือ ทุกข์) ว่าโดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์
- ๒) ทุกขสมุทัยอริยสัจ (อริยสัจ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์) คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา
- ๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ (อริยสัจ คือ ความดับทุกข์) คือ พระนิพพาน
- ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (อริยสัจ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ สรพลงในไตรสิกขาได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

๓.๓.๖ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๒๙}

ปฏิจจสมุปบาท แปลว่า ธรรมชาติที่เป็นอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุตามปัจจัย ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน มีทั้งหมด ๑๒ ประการ ได้แก่

- ๑) อวิชชา คือ ธรรมชาติที่ไม่รู้อริยสัจ ๔
- ๒) สังขาร คือ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลอกุศลและอรุพาจรร
- ๓) วิญญาน คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ต่าง ๆ
- ๔) นามรูป คือ ธรรมชาติที่นุ่มไปในอารมณ์และธรรมชาติที่ต้องแตกดับไป
- ๕) สฬายตนะ คือ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งวิญญูสงสารที่ยืนยาว
- ๖) ผัสสะ คือ ธรรมชาติที่กระทบซึ่งอารมณ์
- ๗) เวทนา คือ ธรรมชาติที่ส่วยอารมณ์ สุข ทุกข์ เฉย ๆ
- ๘) ตัณหา คือ ธรรมชาติที่ย่อมติดใจซึ่งวัตถุทุกาม
- ๙) อุปาทาน คือ ธรรมชาติที่ยึดมั่นถือมั่น
- ๑๐) ภว คือ ธรรมชาติที่เป็นกรรมภาพและอุปปัตติภาพ
- ๑๑) ขาติ คือ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นของขันธ์
- ๑๒) ชรามรณะ คือ ธรรมชาติที่แก่และตายของขันธ์

สรุปได้ว่า อารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ พื้นที่ทำงานของวิปัสสนาเพื่อให้เกิด ปัญญารู้แจ้ง เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ มีทั้งหมด ๖ อย่าง คือ ขันธ์ ๕ อย่างตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อยแล้วเหลือ ๒ อย่าง คือ รูปกับนามนั่นเอง

๓.๔ การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘

บุคคลที่ปรารถนาที่จะบรรลุสังขธรรมจะต้องเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้นจึงสามารถ บรรลุถึงสังขธรรมได้ ดังมีปรากฏหลักฐานในทีฆนิกาย สีลขันธวรรคว่า มรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ เหล่านี้ คือ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐-๒๐๕/๑๖๓-๑๗๓.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕-๒๔๒/๒๑๙-๒๒๓.

(กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) นี้แล คือ ทางนี้ คือ ข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน^{๓๐}

ในบทนี้ผู้วิจัยจะไม่อธิบายถึงความหมายของอริยมรรคมีองค์ ๘ ในแต่ละข้อ เพราะได้อธิบายขยายความไว้แล้วในบทที่ผ่านมา เพราะฉะนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจะมุ่งอธิบายการปฏิบัติตามหลักการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ สรุปลงตามหลักไตรสิกขา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. ในขณะที่กำหนดรูป-นาม เช่น ท้องฟอง-ยุบ อยู่เนิ่นเกิดปัญญารู้เห็นชัด^{๓๑} ในสภาวะที่ปรากฏนั้นว่าเป็นเพียงอาการเคลื่อนไหวของวาโยธาตุเท่านั้นไม่เห็นว่าเป็นตัวเราเห็นโดยความเป็นรูปธรรม ส่วนจิตที่เข้าไปกำหนดรู้เห็นอาการเคลื่อนไหวของวาโยธาตุนั้นเป็นเพียงนามธรรมที่รู้อารมณ์ไม่ใช่เรา^{๓๒} ซึ่งรูป-นามนี้มีความเกิด-ดับตามเหตุตามปัจจัย เมื่อเกิดปัญญารู้เห็นชัดในสภาวะธรรม อย่างนี้จัดเป็นการเจริญสัมมาทิฐิ

๒. เมื่อมีอาการของรูป-นามปรากฏอยู่ เช่น อาการฟอง-ยุบที่ท้องมีการดำริตรึกตรอง^{๓๒} ในอาการนั้นแล้วยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ไปกำหนดรู้อาการฟอง-ยุบนั้นได้ทันปัจจุบันขณะ เห็นความเกิดดับของรูป-นามตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์ อย่างนี้จัดเป็นการเจริญสัมมาสังกัปปะ

๓. เมื่อมีอาการของรูป-นามอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏ เช่น ท้องฟอง-ยุบ หรืออาการตึงแน่น ก็มีสติกำหนดรู้^{๓๓} ตามความเป็นจริงในปัจจุบันขณะนั้น ตามลักษณะของอาการพร้อมกับบริกรรมภาวนาในใจว่า ฟองหนอ ยุบหนอ ตึงหนอ แน่นหนอ เป็นต้น อย่างนี้จัดเป็นการเจริญสัมมาวาจา

๔. ในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน คู้เหยียด แล เหลี้ยว หรือเคลื่อนไหวอริยาบถต่าง ๆ นั้น มีสติกำหนดรู้ทันทุกครั้ง ในขณะที่มีสติกำหนดอยู่ทุกขณะนั้น โมหะความหลงก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อโหมะไม่เกิดขึ้น สมุทัยอันเป็นต้นหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ก็ไม่เกิดขึ้น อย่างนี้จัดเป็นการเจริญสัมมากัมมันตะ

๕. ในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน หรือในขณะที่มีอารมณ์มากระทบทางอายตนะ เช่น ขณะเห็น ขณะได้ยิน ขณะรู้รส ขณะสัมผัส ขณะนึกคิด เป็นต้น ก็มีสติรู้เท่าทัน กำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง ภาวนาใจย่อมผ่องแผ้ว^{๓๔} ทำให้สติจับอารมณ์ได้ถูกต้องตรงตามความเป็นจริงยิ่งขึ้น อย่างนี้จัดเป็นการเจริญสัมมาอาชีวะ

๖. ในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน หรือเคลื่อนไหวอริยาบถต่าง ๆ อยู่เนิ่นก็มีความเพียร ประคับประคองจิตไว้ ให้กำหนดระลึกอยู่ในอารมณ์รูป-นามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ ไม่ปล่อยกายใจให้เผลอขาดสติหลงไหลไปกับอารมณ์ภายนอก หรืออารมณ์ที่เป็นอดีต เป็นอนาคต อย่างนี้จัดเป็น

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๕/๑๕๗.

^{๓๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๒.

^{๓๒} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๒.

^{๓๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๒.

^{๓๔} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๒.

การเจริญสมาธิสมาธิ^{๓๕}

๗. การมีสติเข้าไปตั้งไว้ระลึกรู้อย่างตั้งมั่น^{๓๖} จดจ่อต่อเนื่องในอารมณ์ฐานกาย เวทนา จิต ธรรม หรือรูป-นามปัจจุบัน ที่เปลี่ยนแปลงเกิด-ดับไปตามเหตุตามปัจจัย อย่างนี้จัดเป็นการเจริญสมาธิ

๘. ในขณะที่กำหนดจดจ่อรูป-นามจิตมีความตั้งมั่นในอารมณ์รูป-นามปัจจุบันไม่มีความฟุ้งซ่าน^{๓๗} ซัดส่ายในอารมณ์ภายนอก จิตมีความตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบัน อย่างนี้จัดเป็นการเจริญสมาธิสมาธิ

อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เป็นปัจจัยเกื้อกูลกันจะขาดข้อใดข้อหนึ่งไปไม่ได้ อริยมรรคมีองค์ ๘ โดยสรุปแล้วก็คือ หลักไตรสิกขานั้นเอง ตามที่พระภิกษุณัฏฐมทินนาแสดงไว้ ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงจัดชั้น ๓ ประการ เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ แต่ทรงจัดอริยมรรคมีองค์ ๘ เข้าในชั้น ๓ ประการ คือ ๑. สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ทรงจัดเข้าในศีลชั้น ๒. สัมมาวาจา สัมมาสมาธิ และสัมมาสมาธิ ทรงจัดเข้าในสมาธิชั้น ๓. สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ ทรงจัดเข้าในปัญญาชั้น^{๓๘} เพราะฉะนั้น การที่จะปฏิบัติเพื่อทำมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญสมบูรณ์ จนบรรลุมรรค ผล นิพพานได้นั้นจะต้องปฏิบัติให้ครบถ้วนตามหลักไตรสิกขาเท่านั้นซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๔.๑ อธิศีลสิกขา

การศึกษาในเรื่องศีลอันยิ่ง คือ ความสำรวมอินทรีย์ในทวารทั้ง ๖ ในขณะที่สติปัญญานหรือวิปัสสนาญาณเกิดเป็นความรู้สึกรู้ตัว และสังวรอันยิ่งก่อนที่อกุศลจิตจะมีกำลังจนทำให้ก้าวล่วงออกมาทางกายหรือทางวาจา และขณะนั้นไม่ได้มีความยึดถือว่าศีลของเราหรือเป็นเราที่มีศีล ขณะที่สติปัญญานเกิดขึ้นขณะนั้นเป็นอินทรีย์สังวรศีล เป็นอธิศีลเพราะเป็นการสำรวมระวังอย่างยิ่งโดยมีรูปธรรม หรือนามธรรมเป็นอารมณ์เมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้ว จะเกิดความบริสุทธิ์แห่งศีลขึ้นเรียกว่า สีลวิสุทธิ^{๓๙} ดังนี้

สีลวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งศีล^{๔๐} อันสามารถให้ถึงความหมดจดชำระมลทิน ความเป็นผู้บริสุทธิ์ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล ๔ ประการ เรียกว่า จตุปาริสุทธิศีล ศีลแต่ละอย่างจะบริสุทธิ์หมดจดได้ ก็ด้วยการประพฤติปฏิบัติได้ถูกต้องตามหลักของศีลนั้น ๆ กล่าวคือ ด้วยการแสดง

^{๓๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๒.

^{๓๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๒.

^{๓๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๒.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

^{๓๙} พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสรี), รวบรวมและเรียบเรียง วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๓๖.

^{๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

คืบ ด้วยการสำรวมระวัง ด้วยการแสวงหาโดยชอบธรรม และด้วยการพิจารณาโดยแยบคาย บุคคลที่สมบูรณ์ด้วย จตุปาริสุทธิศีล ชื่อว่ามีความถึงพร้อมแห่งศีล^{๔๑} ได้แก่

๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล คือ การสำรวมระวังกาย วาจา ตามพระปาฏิโมกข์ ด้วยการแสดง คิณอาบัติที่ล่วงละเมิด สมาทานศีลใหม่ แล้วตั้งอยู่ในวิริตติความงดเว้น

๒) อินทริยสังวรศีล คือ การสำรวมระวังอินทริย์ทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้เกิดความยินดีในร้ายในอารมณ์ที่มากระทบ เป็นการปิดกั้นป้องกันบาปอกุศลไม่ให้เกิดขึ้น

๓) อาชีวะปาริสุทธิศีล คือ การแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพโดยชอบธรรม ด้วยการละเว้นจาก มิจฉาอาชีวะทั้งหลาย และไม่แสวงหาอันไม่สมควร^{๔๒} มีความเป็นอยู่โดยชอบด้วยความบริสุทธิ์ทั้งกาย และวาจา

๔) ปัจจยสันนิสสิตศีล คือ การพิจารณาโดยแยบคายก่อน และหลังบริโภคปัจจัย ๔ ได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร เสนาสนะที่อยู่ และยารักษาโรค เป็นการละเว้นจากการบริโภคด้วยตัณหา

๓.๔.๒ อธิจิตตสิกขา

การศึกษาในเรื่องจิตอันยิ่ง คือ เอกัคคตาเจตสิกที่ทำให้จิตตั้งมั่นในอารมณ์นามธรรม หรือ รูปธรรมที่กำลังปรากฏในขณะที่สติปัฏฐาน หรือวิปัสสนาญาณเกิดขณะนั้นเอกัคคตาเจตสิก (สมาธิ) ที่ละเอียดเพราะปราศจากความเป็นตัวตน ไม่เป็นที่ตั้งของตัณหาและทิฐิ สมาธิโดยทั่วไปแม้ถึงขั้น ฌานจิตก็ไม่เป็นอธิจิตเพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหา และทิฐิยังเป็นที่ตั้งของสมาธิหรือเป็นฌานจิตของเรา เมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้วจะเกิดความบริสุทธิ์แห่งจิตขึ้นเรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๔๓} ดังนี้

จิตตวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งจิต^{๔๔} เพราะเป็นเครื่องชำระจิตให้หมดจดปราศจาก นิรวรณ มีจิตที่แนบแน่นอยู่กับการกำหนดรูป-นามด้วยความตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่นจนเกิด เป็นสมาธิถึงขั้นฌาน สมาธิมี ๓ ประเภท

๑) อุปะการสมาธิ คือ สมาธิเฉียด ๆ จวนจะแน่วแน่ แต่สงบระงับจากอกุศลนิรวรณได้เป็น จิตที่มีความตั้งมั่นในอุคคหนิมิต^{๔๕} แต่ไม่ถึงขั้นอัปปนาหรือฌาน

๒) อัปปนาสมาธิ คือ สมาธิที่จิตตั้งมั่นแนบแน่นในอารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านหวั่นไหว สงบระงับ จากอกุศลนิรวรณได้ เป็นจิตที่มีความตั้งมั่นในปฏิภาณนิมิต^{๔๖} จิตที่ตั้งมั่นเป็นฌาน

^{๔๑} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๙/๖๓๒.

^{๔๒} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๘/๔๓.

^{๔๓} พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนากาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๔๐.

^{๔๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๔๕} อุคคหนิมิต คือ นิมิตติดตา ที่เกิดจากการกำหนดเพ่งอารมณ์กรรมฐานที่เป็นวัตถุ จนเกิดติดตาติดใจ เป็นมโนภาพภายในจิต แม้จะหลับตาก็เห็นชัดเหมือนลืมตามองเห็นอยู่

^{๔๖} ปฏิภาณนิมิต คือ นิมิตเทียบเคียงหรือนิมิตเสมือนจริงมีความคมชัดปราศจากมลทินต่าง ๆ สามารถ เปลี่ยนลักษณะเป็นอย่างอื่นได้โดยใช้จิตบังคับขยาย หรือย่อส่วนได้หรือให้เป็นไปตามปรารถนาได้

๓) ขณิกสมาธิ คือ สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ ที่เกิดจากการกำหนดรู้อารมณ์รูป-นามปัจจุบันทีละขณะๆ อย่างต่อเนื่องไม่ลดละอารมณ์รูป-นามในปัจจุบันตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์นั้น

สมาธิ ๒ ประการแรก คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ กล่าวไว้ตามสมถยานิก คือ ผู้เจริญสมณะแล้วอาศัยสมณะเป็นบาทของวิปัสสนา ส่วนขณิกสมาธิกล่าวไว้ตามวิปัสสนายานิก ผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหากุศล แต่มีอุคคหนิमितเป็นอารมณ์ ทั้งนิรณฺทต่าง ๆ ก็สงบเงียบ ดังนั้นผู้ที่เข้าถึงอุปจารสมาธินี้จึงเรียกว่าได้อุปจารฌาน

อัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหัคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ด้วย และนิรณฺทถูกประหาณเป็นวิกขัมภนปหานะ^{๔๗} ด้วยองค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดมีกำลัง เมื่ออัปปนาสมาธิเกิดขึ้น จิตตัดวงค์วาระเดียวแล้วย่อมตั้งอยู่ คือ เป็นไปตามทางกุศลขณะโดยลำดับตลอดทั้งคืนทั้งวันที่เดียว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลังแข็งแรงลุกขึ้นจากที่นั่งแล้วพึงยืนอยู่ทั้งวัน

ขณิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นความตั้งมั่นรูปรูป-นามทุก ๆ ขณะที่เกิด-ดับ เมื่อจิตมีสติระลึกอารมณ์ปรมาตมอย่างต่อเนืองปราศจากนิรณฺท ในขณะที่ยุติวิปัสสนาภาวนามี อินทริย ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญามีกำลังสม่ำเสมอ^{๔๘} ส่วนอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก คือ เมื่อจิตมีความตั้งมั่น ปราศจากความฟุ้งซ่าน ควรแก่การงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มีขณิกสมาธิต่อไป

ขณิกสมาธินี้ สงบชั่วขณะ ๆ ก็จริงแต่เมื่อมีกำลังแก่กล้า ก็สามารถบรรลุถึงโลกุตตรอัปปนาสมาธิ คือ มรรค ผล นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดงา มีขนาดเล็กมาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่ว่าหลายเม็ดรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ขอนี้ฉันใด วิปัสสนาขณิกสมาธิ ก็ฉันนั้น โยคีบุคคลมีจิตไปรู้อารมณ์ใด ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่นได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นมาทันที บางคนเข้าใจว่าวิปัสสนานี้ต้องตั้งสติกำหนดเพ่งอารมณ์อยู่เพียงอารมณ์เดียวใจจึงจะสงบมีสมาธิดี เมื่อมีอารมณ์อื่นเช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บปวด การคิด การนึก เป็นต้น แทรกเข้ามาก็ไม่ยอมกำหนด เพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็นเข้าใจผิด เพราะขณิกสมาธิ มากไปด้วยสติสัมปชัญญะไม่อาจให้ฟุ้งซ่านได้ เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตดูฌานในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้นแม้อารมณ์ที่เป็นรูป-นามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงมั่นลำดับจิตที่เกิดขึ้น และลำดับจิตที่เกิดขึ้นเกิดภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมาธิดังกล่าวต่างจากสมาธิในสมถภาวนา

สมถสมาธิรับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูป-นามทั้งปราศจากสภาวะของไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้ตลอด ทั้งปรากฏความเป็นรูป-นามเมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะหยั่งเห็นไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิด-ดับ^{๔๙} ขณิกสมาธิก็สามารถตั้งจิต

^{๔๗} วิกขัมภนปหานะ หมายถึง การดับกิเลสด้วยการข่มไว้ของท่านผู้บำเพ็ญฌาน ย่อมข่มนิรณฺทไว้ได้ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้นเท่านั้น, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๖๑.

^{๔๙} พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ ฆนฺตเสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๔๑-๓๔๒.

ไว้มัน มีกำลังมากเท่ากับอุปจารสมาธิได้ เพราะขณะกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองกิเลสนิวรณ์เข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่ได้นานเหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทยัพพญาณ ฅณญาณ เป็นต้น วิปัสสนาญาณสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากเทียบเท่ากับอัปปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิบัติภัย คือ กิเลสนิวรณ์ ฉะนั้น ฅณญาณ คือ การที่ใจสงบตั้งอยู่นาน ๆ ได้นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๕๐}

๓.๔.๓ อธิปัญญาสิกขา

การศึกษาในเรื่องปัญญาอันยิ่ง หมายถึง ปัญญาเจตสิกในขณะทีวิปัสสนาญาณเกิด เป็นปัญญาอันยิ่งอย่างละเอียด เพราะไม่มีความยึดถือว่าปัญญาเป็นเราหรือปัญญาของเรา คือ ไม่ถูกตัณหาและทิฐิครอบงำ ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่ให้ทาน รักษาศีลหรือเป็นไปในสมถภาวนาไม่เป็นอธิปัญญา เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหา และทิฐิได้ เมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้ว จะเกิดความรู้ที่แท้จริงแห่งทิฐิขึ้น ปรากฏเป็นความรู้ที่แท้จริงแห่งปัญญา ๕ ระดับ คือ ทิฐิวินิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ^{๕๑} ดังนี้

๑. ทิฐิวินิสุทธิ

ทิฐิวินิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งทิฐิ^{๕๒} เป็นความรู้ที่หมดจดแห่งปัญญาที่มีความเห็นอย่างถูกต้อง คือ เห็นรูป-นามสังขารทั้งหลายตามสภาวะความเป็นจริงโดยเห็นว่าเป็นเพียงแต่รูป-นามเท่านั้น ไม่เห็นว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์บุคคล กล่าวคือ นามรูปปริจเฉทญาณ (ธัมมัญญูติญาณ)^{๕๓}

๒. กังขาวิตรณวิสุทธิ

กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย^{๕๔} เป็นปัญญาที่กำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูป-นามว่าเป็นสิ่งที่เกื้อกูลสัมพันธ์กันเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกัน และกันไปทุกขณะ จึงเกิดเป็นความรู้ที่หมดจดแห่งปัญญาสามารถก้าวล่วงความสงสัยในรูป-นามไปได้กล่าวคือ เพราะรู้ชัดถึงเหตุปัจจัยของรูป-นาม ความหายสงสัยใน ๑๖ ประการ^{๕๕} คือ เมื่อพิจารณาแล้วก็เห็นว่าธรรมทั้งหลายย่อมเป็นไปด้วยสามารถปัจจัยเป็นเพียงเหตุกับผลเท่านั้น ที่ข้ามความสงสัยไปได้ นั่นเพราะมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องอันเกิดจากจิตตวิสุทธิ และทิฐิวินิสุทธิที่รู้เห็นรูป-นามตามสภาวะความเป็นจริง กังขาวิตรณวิสุทธินี้ได้แก่ ปัจจัยปริคคญาณ ปัญญาที่รู้เห็นถึงเหตุปัจจัยของรูป-นาม^{๕๖}

^{๕๐} พระภิกษุทันตอาสาสมมหาเถระ อัครมหาภิกษุมัฏฐานาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เสียงเขียน จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๗๐.

^{๕๑} พระภิกษุภิกษุญาณเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๔๓.

^{๕๒} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๕๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐.

^{๕๔} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘-๑๙/๑๙-๒๐.

^{๕๖} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐.

๓. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทาง หรือมิใช่ทาง^{๕๗} เป็นความเห็นอันบริสุทธิ์ที่รู้ว่าทางนี้เป็นทางดำเนินไปสู่นิพพานหรือไม่ใช่ทางดำเนินไปสู่นิพพาน รู้ว่าทางไหนถูกทางไหนผิด กล่าวคือ รู้ว่าการยินดีในวิปัสสนุกิเลสทั้งหลายมีโอภาส เป็นต้น ไม่ใช่ทางที่ถูกต้องเป็นทางที่ผิด แล้วละยินดีในวิปัสสนุกิเลสหันมากำหนดรู้เท่า่นั้นจึงจะเป็นทางถูกต้อง มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินี้ ได้แก่ สัมมสนญาณ ญาณที่กำหนดนามธรรมและรูปธรรม^{๕๘} ที่เป็นปัญหาที่กำหนดรู้เห็นความเกิดดับของรูป-นามแต่สันตติยังไม่ขาด กล่าวคือ ที่รูว่ารูป-นามดับไปนั้นเพราะเห็นรูป-นามใหม่เกิดขึ้นแทนที่ด้วยความสืบต่อกัน เป็นสัมมสนญาณอย่างแก่ จนมาถึงอุทยัพพญาณ^{๕๙} แต่เป็นอย่างอ่อน คือ ตรณอุทยัพพญาณ ในขั้นนี้จะมิมีวิปัสสนุกิเลสเกิดขึ้นปะปนอยู่กับการพิจารณาเห็นรูป-นามเกิด-ดับชนิดที่สัตตตติขาดโดยความเป็นไตรลักษณ์

๔. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นทางดำเนิน^{๖๐} เป็นปัญหาที่บริสุทธิ์หมดจดรู้ว่าเป็นปฏิปทาที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานโดยถูกต้อง และแน่นอนแล้ว เป็นปัญหาที่พิจารณารูป-นามเป็นอารมณ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ชัดเจน ผ่านอันตราย คือ วิปัสสนุกิเลสมาได้แล้ว กล่าวคือ วิปัสสนาญาณ ๙ นั้นเอง ได้แก่ พลวอุทยัพพญาณ ที่ผ่านวิปัสสนุกิเลสแล้ว ไปถึงอนุโลมญาณ ดังนี้

๑) อุทยัพพญาณ อย่างแก่กล้า คือ พลวอุทยัพพญาณ เป็นปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิด และความดับ^{๖๑} ปัญหาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมแห่งเบญจขันธ์^{๖๒} ที่สามารถกำหนดรู้เห็นรูป-นามเกิดดับได้อย่างชัดเจน และรวดเร็วมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ จึงถือว่าเป็นวิปัสสนาญาณแท้

๒) ภังคญาณ เป็นปัญหาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ^{๖๓} ปัญหาที่กำหนดรู้เห็นรูป-นามมีแต่ดับฝ่ายเดียว โทษของรูป-นาม เมื่อเห็นโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมละนิจสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญาได้^{๖๔}

๓) ภยญาณหรือภยตูปัญฐานญาณ เป็นปัญหาในการกำหนดเห็นรูป-นามสังขารปรากฏ โดยความเป็นภัย เพราะเห็นรูป-นามมีแต่ดับไป ๆ ไม่เป็นแก่นสารหาสาระมิได้ จึงมีความรู้สึกขึ้นมาว่าสังขารรูป-นามนี้เป็นภัยเป็นสิ่งน่ากลัว

^{๕๗} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๕๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑.

^{๕๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๒.

^{๖๐} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๖๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

^{๖๒} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๗.

^{๖๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒.

^{๖๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๒.

๔) อาทีนวญาณ เป็นปัญญาที่กำหนดคำนึงเห็นโทษของรูป-นามสังขาร^{๖๕} ว่าไม่มีสาระ แก่นสารอะไร ไม่มีสิ่งที่น่าชื่นชมยินดี มีแต่ทุกข์โทษภัยเหมือนผู้ที่เห็นไฟกำลังไหม้เรือนของตนอยู่ จึงคิดที่จะหนีออกจากเรือนนั้น

๕) นิพพิทาญาณ เป็นปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูป-นามเป็นทุกข์เป็นโทษไร้แก่นสาร แล้วจึงเกิดความเบื่อหน่ายในรูป-นามสังขารทั้งหลาย

๖) มุญจิตุกัมยตาญาณ เป็นปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป^{๖๖} เพราะรู้เห็นความจริงของรูป-นามสังขารทั้งหลาย ว่าเป็นทุกข์ โทษ เกิดความเบื่อหน่าย แล้วจึงใคร่ปรารถนาอยากหลุดพ้นไปจากรูป-นามสังขาร

๗) ปฏิสังขยาญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูป-นามสังขารอย่างละเอียดถี่ถ้วน เพื่อที่จะหาทางออกไปเสียจากรูป-นามสังขาร หรือหาอุบายที่จะปล่อยตนให้พ้นจากรูป-นามสังขารทั้งหลาย^{๖๗}

๘) สังขารเพกขาญาณ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปพิจารณา และดำรงมั่นอยู่^{๖๘} กำหนดรู้เห็นรูป-นามสังขารอย่างประจักษ์แจ้งว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เมื่อความจริงเช่นนี้จึงรู้ว่า จะหนีก็หนีไม่พ้น จิตจึงวางเฉยเป็นกลางต่อรูป-นามสังขารทั้งหลายได้ และไม่ยินดียินร้ายต่อรูป-นามสังขารใด ๆ ทั้งสิ้น

๙) อนุโลมญาณ เป็นปัญญาอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้หรือเรียกอย่างว่า สัจจานุโลมิกญาณ^{๖๙} โดยจะกลับไปทบทวนสภาวะของญาณ เริ่มตั้งแต่อุทยัพพญาณไปจนถึงอนุโลมญาณ โดยสภาวะแล้ว คือ การที่จิตรู้อารมณ์รูป-นามครั้งสุดท้ายก่อนที่จะเข้าสู่โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณตามลำดับ เป็นญาณสุดท้ายของปฏีปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

๕. ญาณทัสสนวิสุทธิ

ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ^{๗๐} เป็นความบริสุทธิ์แห่งปัญญาในมรรคญาณ ที่เห็นแจ้งพระนิพพาน เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนา เห็นอริยสัจทั้ง ๔ ครบถ้วน คือ ตั้งแต่วิสุทธิที่ ๑ ถึงวิสุทธิที่ ๖ นั้นรู้อริยสัจเพียง ๒ สัจจะ คือ รู้ทุกข์สัจกับสมุทัยสัจ ส่วนญาณทัสสนวิสุทธิเป็นโลกุตตรวิสุทธิ เพราะรู้แจ้งอริยสัจครบทั้ง ๔ ทั้งนี้วิสุทธิแต่ละวิสุทธิ จะเป็นปัจจัยแก่กันและกันตามลำดับ ไม่มีการข้ามชั้น ญาณที่ปรากฏ คือ^{๗๑}

^{๖๕} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๒.

^{๖๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๒.

^{๖๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๖.

^{๖๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๒.

^{๖๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๓/๕๐๙.

^{๗๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๗๑} พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก,

๑) โคตรภูญาณ ปัญญาในการออก และหลีกเลี่ยงจากนิमितภายนอก^{๗๒} ที่กำหนดรู้เห็น สภาวะที่ตัดขาดจากโคตรของปุถุชน เข้าไปสู่ความเป็นโคตรของอริยชน ในช่วงญาณนี้จะทิ้งอารมณ์ที่เป็นรูป-นามแล้วห่วงเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ ข้ามโคตรของปุถุชนเข้าสู่ความเป็นอริยชน โดยจะไม่หวนกลับไปเป็นปุถุชนอีกต่อไป

๒) มรรคญาณ เป็นปัญญาในการออก และหลีกเลี่ยงทั้งจากกิเลสชั้นต่ำ และจากนิमितภายนอก^{๗๓} และตัดกิเลสเป็นสมุจเฉตปหานได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เข้าถึง อารมณ์พระนิพพานเป็นครั้งแรก หมดความสงสัยในพระรัตนตรัยโดยสิ้นเชิง และมีศีล ๕ มั่นคง

๓) ผลญาณ เป็นปัญญาที่หยุดความพยายาม^{๗๔} เป็นญาณในอริยผล ที่กำหนดจนรู้เห็น ผลของมรรค คือ หลังจากอาการดับของมรรคดับไป ๑ ขณะแล้ว ผลจิตก็มีนิพพานเป็นอารมณ์เสวย ผลแห่งสันติสุขเมื่อมีคจิตเกิด ผลจิตก็เกิดตามกันทันทีโดยไม่มีระหว่างคั่นจึงเรียกว่า อกาลโก

๔) ปัจจเวกขณญาณ เป็นปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะที่นั้น ญาณในการพิจารณาทบทวน^{๗๕} ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็น และทำหน้าที่ย้อนกลับไปพิจารณา มรรค ผล นิพพาน และกิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่เหลืออยู่

สรุปความได้ว่า การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขานั้นเอง กล่าวคือ เมื่อทำให้อธิศีลสิกขาสมบูรณ์แล้วจะเกิดความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล เรียกว่า สีลวิสุทธิ เมื่อทำให้อธิจิตตสิกขาสมบูรณ์แล้วจะเกิดความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิตเรียกว่า จิตตวิสุทธิ เมื่อทำให้อธิปัญญาสิกขาสมบูรณ์แล้วจะเกิดความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญา ๕ ระดับ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ เมื่อวิสุทธิทั้ง ๗ เกิดขึ้น สมบูรณ์แล้วก็แน่นอนว่าได้สำเร็จเป็นอริยบุคคลตามระดับแห่งมรรค ผล ที่ตนได้บรรลุแล้ว

๓.๕ สติปัฏฐาน ๔ สงเคราะห์เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘

สติปัฏฐาน หมายถึง ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติหรือการปฏิบัติที่มีสติเป็นประธาน^{๗๖} เป็นการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ ดังปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า^{๗๗} “ทาง^{๗๘} นี้เป็นทางเดียว”^{๗๙} เพื่อความบริสุทธิ์

^{๗๒} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๔.

^{๗๓} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๙๙.

^{๗๔} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๓/๑๐๒.

^{๗๕} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๒.

^{๗๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๓/๕๖๓.

^{๗๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๗๘} ทาง หมายถึง ทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน, ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๑/๕๒๗.

^{๗๙} ทางเดียว หมายถึง (๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะ ไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำให้เกิดขึ้น (๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียวคือพระพุทธศาสนา (๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ พระนิพพาน, ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๓/๕๓๔.

ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโลกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์ และโหมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน^{๘๐} เพื่อให้
 แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”

สติปัฏฐาน ๔ สามารถสงเคราะห์เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้อย่างไร กล่าวคือ สามารถ
 สงเคราะห์เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ องค์ที่ ๗ คือ สัมมาสตินั่นเอง ดังปรากฏในอิทธิกรรมปิฎก วิกังค
 ปกรณ์ว่า “พิจารณาเห็นกายในกาย...พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา...พิจารณาเห็นจิตในจิต...พิจารณา
 เห็นธรรมในธรรมอยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็น
 องค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปัฏฐาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน”^{๘๑}
 สติปัฏฐาน ๔ กับอริยมรรคมีองค์ ๘ มีความสัมพันธ์กัน คือ เป็นข้อปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกัน อิงอาศัยกัน
 เป็นแนวทางเดียวกัน กล่าวคือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นข้อปฏิบัติใหญ่ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา
 ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง โดยวิธีการปฏิบัติ คือ ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพราะต้องอาศัย
 กาย เวทนา จิต และธรรม เป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังนั้นสติปัฏฐาน ๔ จึงสงเคราะห์
 เข้าในสัมมาสติ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๕.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๘๒}

พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโหมนัสใน
 โลกได้ จำแนกออกเป็น ๖ หมวด ได้แก่

๑. หมวดอานาปานะ คือ พิจารณากำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก พิจารณากำหนดรู้ว่า
 เมื่อหายใจเข้ายาว ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า
 เราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น
 ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น สำเนียงกว่า เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก
 สำเนียงกว่า เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า สำเนียงกว่า เราระงับกายสังขาร หายใจออก

๒. หมวดอิริยาบถ คือ พิจารณากำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ พิจารณากำหนดรู้ว่า
 เมื่อเดิน ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เราเดิน เมื่อยืน ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เรายืน เมื่อนั่ง ก็มีสติกำหนดรู้ชัด
 ว่า เรานั่ง เมื่อนอน ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เรานอน เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็มีสติกำหนดรู้ชัด
 กายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ

๓. หมวดสัมปชัญญะ คือ พิจารณากำหนดรู้อิริยาบถย่อย พิจารณากำหนดรู้ว่า ทำความ
 รู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหยียดดู ทำความรู้สึกตัวในการคู้
 เข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกตัวในการครองสังฆาภิบาตร และจีวร ทำความรู้สึกตัวในการฉน
 การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม ทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระ และปัสสาวะ ทำความรู้สึกตัวในการเดิน
 การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง

^{๘๐} นิพพาน หมายถึง อริยมรรค, ที.ม.อ. (ไทย) ๒๑๔/๑๙๗.

^{๘๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๕-๓๗๘/๓๑๙-๓๒๐.

^{๘๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๓๗๕/๓๐๒- ๓๑๓.

๔. หมวดปฏิภุมนสิกการ คือ พิจารณาสั่งปฏิภุม พิจารณากำหนดรู้ว่า ร่างกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบเต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปรตมน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร อันเป็นสิ่งปฏิภุม ไม่สวยไม่งาม ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ายินดีพอใจ เป็นของน่าเกลียด

๕. หมวดธาตุมนสิกการ คือ พิจารณากำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ พิจารณากำหนดรู้ว่า ร่างกายนี้ ตั้งอยู่ ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ ประกอบด้วยธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ไม่มีความเป็นสัตว์ ตัวตน บุคคล เขา เรา เป็นเพียงธาตุที่มาประชุมรวมกันเกิดดับตามเหตุปัจจัยเท่านั้น

๖. หมวดนวิวิธิกะ พิจารณากำหนดรู้ซากศพ ๙ อย่าง

๑) พิจารณาซากศพที่ตายแล้ว ๑ วันบ้าง ๒ วันบ้าง ๓ วันบ้าง ที่เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม

๒) พิจารณาซากศพที่ถูกนกกาจิกกิน นกตะกรุมจิกกิน นกแร้งจิกกิน สุนัขกัดกิน หรือสัตว์เล็ก ๆ ชนิดอื่น ๆ กัดกินอยู่

๓) พิจารณาซากศพที่เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรัดอยู่

๔) พิจารณาซากศพที่เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ มีเอ็นรัดอยู่

๕) พิจารณาซากศพที่เป็นโครงกระดูกไม่มีเลือดและเนื้อแต่ยังมีเอ็นรัดอยู่

๖) พิจารณาซากศพที่เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็น รัดแล้ว กระดูกกระจายกระจายไปในทิศต่าง ๆ คือ กระดูกมืออยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกเท้าอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกแข้งอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกขาอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกสะเอวอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกหลังอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกซี่โครงอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกหน้าอกอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกแขนอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกไหล่อยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกคออยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกคางอยู่อีกทิศหนึ่ง กระดูกฟันอยู่อีกทิศหนึ่ง กระโหลกศีรษะอยู่อีกทิศหนึ่ง

๗) พิจารณาเห็นซากศพที่เป็นท่อนกระดูกสีขาว เหมือนสีสังข์

๘) พิจารณาซากศพที่เป็นท่อนกระดูกกอง อยู่ด้วยกันเกินกว่า ๑ ปี

๙) พิจารณาซากศพที่เป็นกระดูกฝุ่นเป็นชั้น เล็กชิ้นน้อย

เมื่อพิจารณาซากศพทั้ง ๙ อย่างอย่างนี้แล้วแม้ฉันใด ก็ให้น้อมนำร่างกายเรานี้เข้าไปเปรียบเทียบกับเห็นว่า ถึงร่างกายเรานี้จะมีสภาพเหมือนซากศพทั้ง ๙ อย่างนี้ มีลักษณะเหมือนซากศพทั้ง ๙ อย่างนี้ ไม่สามารถล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ร่างกายเรานี้ก็จะเหมือนเหมือนกับซากศพทั้ง ๙ อย่างนี้ฉันนั้น

๓.๕.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๘๓}

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ จำแนกออกเป็น ๙ อย่าง ได้แก่

๑) เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนา

๒) เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนา

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓-๓๑๔.

- ๓) เมื่อเสวยยอกุขมสุขเวทนา ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยยอกุขมสุขเวทนา
- ๔) เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอำมิส ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนาที่มีอำมิส
- ๕) เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอำมิส ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอำมิส
- ๖) เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่มีอำมิส ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนาที่มีอำมิส
- ๗) เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอำมิส ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอำมิส
- ๘) เมื่อเสวยยอกุขมสุขเวทนาที่มีอำมิส ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยยอกุขมสุขเวทนาที่มีอำมิส
- ๙) เมื่อเสวยยอกุขมสุขเวทนาที่ไม่มีอำมิส ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า เสวยยอกุขมสุขเวทนาที่ไม่มีอำมิส

๓.๕.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๘๔}

พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ จำแนกออกเป็น ๑๖ อย่าง ได้แก่

๑. จิตมีราคะ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตมีราคะ
๒. จิตปราศจากราคะ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ
๓. จิตมีโทสะ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตมีโทสะ
๔. จิตปราศจากโทสะ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ
๕. จิตมีโมหะ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตมีโมหะ
๖. จิตปราศจากโมหะ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ
๗. จิตหดหู่ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตหดหู่
๘. จิตฟุ้งซ่าน ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน
๙. จิตเป็นมหัคคตะ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ
๑๐. จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
๑๑. จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๒. จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๓. จิตเป็นสมาธิ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตเป็นสมาธิ
๑๔. จิตไม่เป็นสมาธิ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตไม่เป็นสมาธิ
๑๕. จิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตหลุดพ้นแล้ว
๑๖. จิตไม่หลุดพ้น ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น

๓.๕.๔ ัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๘๕}

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ จำแนกออกเป็น ๕ หมวด ได้แก่

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๓๘.

๑. หมวดนิรวณ คือ พิจารณากำหนดรู้นิรวณ ๕ พิจารณากำหนดรู้ว่า เมื่อกามฉันทะภายในมีอยู่ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า กามฉันทะภายในของเรามีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะภายในไม่มีอยู่ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า กามฉันทะภายในของเราไม่มีอยู่ การเกิดขึ้นแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็มีสติกำหนดรู้ชัดเหตุนี้ การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็มีสติกำหนดรู้ชัดเหตุนี้ และกามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็มีสติกำหนดรู้ชัดเหตุนี้ ฯลฯ พยาบาท, ถีนมิทธะ, อุทธัจจกุกกัจะ, วิจิกิจฉา ก็มีนัยเดียวกันกับกามฉันทะ

๒. หมวดขันธ คือ พิจารณากำหนดรู้ขันธ ๕ พิจารณากำหนดรู้อุปาทานขันธ ๕ ว่า รูปเป็นอย่างไร ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างไร ความดับแห่งรูปเป็นอย่างไร ฯลฯ เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ก็มีนัยเดียวกันกับรูป

๓. หมวดอายตนะ พิจารณากำหนดรู้อายตนะ ๑๒ คือ พิจารณากำหนดรู้อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ คือ มีสติกำหนดรู้ชัดตา มีสติกำหนดรู้ชัดรูป สังโยชนใดอาศัยตา และรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็มีสติกำหนดรู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็มีสติกำหนดรู้ชัดเหตุนี้ การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็มีสติกำหนดรู้ชัดเหตุนี้ และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็มีสติกำหนดรู้ชัดเหตุนี้ ฯลฯ มีสติกำหนดรู้ชัดหู มีสติกำหนดรู้ชัดเสียง, มีสติกำหนดรู้ชัดจมูก มีสติกำหนดรู้ชัดกลิ่น, มีสติกำหนดรู้ชัดลิ้น มีสติกำหนดรู้ชัดรส, มีสติกำหนดรู้ชัดกาย มีสติกำหนดรู้ชัดโผฏฐัพพะ, มีสติกำหนดรู้ชัดใจ มีสติกำหนดรู้ชัดธรรมารมณ์, ก็มีนัยเหมือนกันกับตากับรูป

๔. หมวดโพชฌงค์ พิจารณากำหนดรู้โพชฌงค์ ๗ คือ พิจารณากำหนดรู้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ ภายในของเรามีอยู่ หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็มีสติกำหนดรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่ การเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็มีสติกำหนดรู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็มีสติกำหนดรู้ชัดเหตุนี้ ฯลฯ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์, วิริยสัมโพชฌงค์, ปีติสัมโพชฌงค์, ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์, สมาธิสัมโพชฌงค์, อุเบกขาสัมโพชฌงค์, ก็มีนัยเดียวกันเหมือนสติสัมโพชฌงค์

๕. หมวดสังขะ พิจารณากำหนดรู้ร้อยสัง ๔ พิจารณากำหนดรู้ ทุกขร้อยสังว่า ชาติ (ความเกิด) เป็นทุกข์ ขรา (ความแก่) เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) เป็นทุกข์ โสกะ (ความโศก) ปรีทเว (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ พิจารณากำหนดรู้ ทุกขสมุทยอริยสังว่า ตณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุพลัดพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา พิจารณากำหนดรู้ ทุกขนิโรธอริยสังว่า ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติด พิจารณากำหนดรู้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังว่า อริยมรรคมองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ฯลฯ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)

สรุปความได้ว่า สติปัฏฐาน ๔ คือ ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ๔ ประการ ได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีวิธีปฏิบัติ ๑๔ วิธี เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีวิธีปฏิบัติ ๙ วิธี จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีวิธีปฏิบัติ ๑๖ วิธี ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีวิธีปฏิบัติ ๕ วิธี กล่าวโดยรวมการเจริญสติปัฏฐานมีวิธีปฏิบัติทั้งหมด ๔๔ วิธีดังที่ได้แสดงไว้แล้ว และสติปัฏฐาน ๔ นี้เมื่อจะสงเคราะห์เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้วสามารถสงเคราะห์เข้าในข้อสัมมาสติ

๓.๖ การละวิปลาสด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔

วิปลาส เป็นความเห็นผิดคลาดเคลื่อนไปจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นาม คือ เห็นว่าเป็นสิ่งที่เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นของสวยงาม วิปลาสทั้ง ๔ นี้เกิดขึ้นเพราะไม่ได้กำหนดพิจารณา รูป-นามตามความเป็นจริง ซึ่งการที่จะละวิปลาสได้นั้นต้องเจริญสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น ดังมีคำปรากฏของอรรถกถาว่า พระผู้มีพระภาคตรัสสติปัฏฐาน ๔ ประการเท่านั้น เพื่อละสุขวิปลาส สุขวิปลาส นิจจวิปลาส อัตตวิปลาส แท้จริงกายเป็นของไม่งาม พระผู้มีพระภาคตรัสสติปัฏฐานข้อที่ ๑ เพื่อละสุขวิปลาสนั้น โดยทรงแสดงความไม่งามในร่างกายนั่น และในเวทนา เป็นต้น ที่สัตว์ยึดถือว่า สุข เที่ยง เป็นอัตตา เวทนาเป็นทุกข์ จิตเป็นธรรมชาติไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา บรรดาธรรมเหล่านั้น พระองค์ตรัสสติปัฏฐาน ๓ ที่เหลือสำหรับเหล่าสัตว์ที่ดำรงอยู่ในสุขวิปลาส นิจจวิปลาส และอัตตวิปลาส เพื่อละวิปลาสเหล่านั้น^{๘๖} เพราะการเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นการกำหนดพิจารณาให้รู้สิ่งที่เป็นรูป-นามโดยความเป็นปรมัตถ์จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์และอสุภะว่า รูป-นามนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของไม่สวยงาม ดังมีรายละเอียดดังนี้

๓.๖.๑ สุขวิปลาส ละได้ด้วยการเจริญกายานุปัสสนา

การเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการพิจารณากำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางกาย คือ การพิจารณากำหนดลมหายใจเข้าออก พิจารณากำหนดรู้อริยาบถใหญ่ พิจารณากำหนดรู้ อริยาบถย่อยต่าง ๆ พิจารณาสิ่งปฏิกูล พิจารณากำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ พิจารณากำหนดรู้ซากศพ เมื่อพิจารณากำหนดรู้กายโดยโยนิโสมนสิการแล้วย่อมเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในกายนี้ว่าเป็นเพียงสภาวะของธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ที่มาประชุมรวมกันเท่านั้น เป็นธาตุล้วน ๆ ไม่มีความเป็นสัตว์ บุคคล เขา เรา เป็นเพียงอวัยวะต่าง ๆ เช่น ผม ฟัน หนัง เลือด เนื้อ เอ็ด กระดูก เป็นต้น ที่มาประกอบเป็นร่างกาย ซึ่งอวัยวะน้อยใหญ่เหล่านี้ ก็ล้วนแต่ไม่ใช่สิ่งสวยงามแต่อย่างใด ความจริงแล้วเต็มไปด้วยสิ่งสกปรกโสโครกมีแต่ของอันเป็นปฏิกูลทั้งสิ้น ไม่น่ายินดี ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่น่าปรารถนา เมื่อพิจารณากำหนดรู้กายจนเกิดปัญญารู้แจ้งตามสภาพความเป็นจริงอย่างนี้แล้วย่อมความยินดีพอใจในกาย สามารถละสุขวิปลาสเสียได้

๓.๖.๒ สุขวิปลาส ละได้ด้วยการเจริญเวทนานุปัสสนา

การเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการพิจารณากำหนดรู้อาการเวทนาต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้น เช่น สุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อุเบกขาเวทนาบ้าง สุขหรือทุกขเวทนาที่มีอารมณ์

^{๘๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๓/๕๓๙.

หรือไม่มีอามิสบ้าง เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นนามธรรม เมื่อพิจารณากำหนดรู้เวทนาโดยโยนิโสมนสิการแล้วย่อมเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในเวทนานี้ว่า อาการเวทนาต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเพียงอาการที่ปรากฏขึ้นเท่านั้น ไม่มีความเป็นเราอยู่ในอาการของเวทนาเหล่านั้น เป็นเพียงอาการของความเจ็บปวด เมื่อ ย ช และจิตที่ตามรู้อาการของเวทนานั้น ไม่มีความเป็นอัตตาตัวตน ความเป็นตัวเรา หรือบุคคลใด ๆ จะรู้เห็นแจ้งด้วยปัญญาว่าอาการของเวทนาต่าง ๆ แท้ที่จริงแล้วมีแต่ความเป็นทุกข์ทั้งสิ้น แม้แต่สุขเวทนาที่ว่าเป็นสุขนั้น แท้จริงแล้วมันก็เป็นความทุกข์ คือ อาการการที่ไม่สามารถที่จะอยู่ในสภาพนั้นเหมือนเดิมได้ เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ต้องเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น เมื่อพิจารณากำหนดรู้เวทนาจนเกิดปัญญารู้แจ้งตามสภาพความเป็นจริงอย่างนี้แล้วย่อมละสุขวิปัสสเสียได้

๓.๖.๓ นิจจวิปัสส ละได้ด้วยการเจริญจิตตานุปัสสนา

การเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการพิจารณากำหนดรู้อาการต่าง ๆ ของจิตปรากฏขึ้น เช่น จิตมีราคะหรือไม่มีราคะ จิตมีโทสะหรือไม่มีโทสะ จิตมีโมหะหรือไม่มีโมหะ จิตฟุ้งซ่านหรือไม่ฟุ้งซ่าน จิตเป็นสมาธิหรือไม่เป็นสมาธิ เป็นต้น ซึ่งอาการเหล่านี้จัดเป็นนามธรรมทั้งหมด เมื่อพิจารณากำหนดรู้จิตโดยโยนิโสมนสิการแล้วย่อมเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในจิตนี้ว่า อาการต่าง ๆ ของจิตนี้เป็นเพียงอาการของนามธรรมที่ปรากฏขึ้นมา แล้วตั้งอยู่ และก่ดับไป เป็นเพียงอาการของจิตที่เป็นไปด้วยอำนาจกุศลหรืออกุศลที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ซึ่งอาการต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสภาวะของจิตที่มีความเกิด-ดับ สืบเนื่องกัน มีลักษณะที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน มีความแปรปรวนอยู่เป็นนิจเป็นธรรมชาติของนามธรรมล้วน ๆ ที่เกิด-ดับ ไม่มีความเป็นเรา มีแต่อาการของจิตเท่านั้น จิตก็ไม่ใช่เรา เป็นนามธรรมที่เกิด-ดับตามเหตุปัจจัยเท่านั้น เมื่อพิจารณากำหนดรู้จิตจนเกิดปัญญารู้แจ้งตามสภาพความเป็นจริงอย่างนี้แล้วย่อมละนิจจวิปัสสเสียได้

๓.๖.๔ อัตตวิปัสส ละได้ด้วยการเจริญธัมมานุปัสสนา

การเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการพิจารณากำหนดรู้ลักษณะต่าง ๆ ของสภาพธรรมอันมีวิภังค์ ๕ ชั้น ๕ อย่าง ๑๒ โพขฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จัดเป็นรูปธรรม และนามธรรม เมื่อพิจารณากำหนดรู้สภาพธรรมโดยโยนิโสมนสิการแล้วย่อมเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งในธรรมนี้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ เป็นต้น เป็นเพียงสภาวะของรูปกับนาม ที่เกิด-ดับตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้น ไม่มีความเป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นอัตตาตัวตน เป็นเขา เป็นเรา เป็นสิ่งที่ไม่สามารถบังคับบัญชา ให้เป็นไปตามที่ต้องการได้ เพราะไม่อยู่ในอำนาจของใคร มีความเป็นอิสระอยู่ในตัวของมันเอง เป็นไปเองตามธรรมชาติ และเป็นสภาพที่ไม่มีแก่นสาร ไม่สามารถที่จะยึดถือเป็นอัตตาตัวตนที่แท้จริงได้ เมื่อพิจารณากำหนดรู้ธรรมจนเกิดปัญญารู้แจ้งตามสภาพความเป็นจริงอย่างนี้แล้วย่อมละอัตตวิปัสสเสียได้

สรุปได้ว่า เมื่อเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ สามารถละวิปัสส ๔ ได้กล่าวคือ กายานุปัสสนา สามารถละสุขวิปัสส ความเห็นสิ่งที่ไม่งามว่างามได้ เวทนานุปัสสนา สามารถละสุขวิปัสส ความเห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุขได้ จิตตานุปัสสนา สามารถละนิจจวิปัสส ความเห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้เที่ยงได้ ธัมมานุปัสสนา สามารถละอัตตวิปัสส ความเป็นสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าอัตตาได้

๓.๗ สรุปแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นการเจริญปัญญาเพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งรูป-นามตามสภาวะความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์และอสุภะ กล่าวคือ เห็นโดยความเป็นอนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง เห็นโดยความเป็นทุกขัง คือ ความเป็นทุกข์ เห็นโดยความเป็นอนัตตา คือ ความไม่ใช่ตัวตน และเห็นโดยความเป็นของไม่สวยงาม เป็นสิ่งปฏิกุศล ซึ่งมีองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนานั้นจำแนกได้สองอย่าง คือ สมถยานิกบุคคลและวิปัสสนายานิกบุคคล ซึ่งอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนานั้นเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ๖ มีขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ สัจจะ ๔ และปฏิจจนุปบาท ๑๒ ว่าโดยย่อก็คือ รูป-นามนั่นเอง เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนา จนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งรูป-นามตามความเป็นจริงแล้วย่อมเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ถอดถอน ความยินดี และละความยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ ได้อันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ได้

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตรนี้พบว่า เป็นการเจริญวิปัสสนาตามหลักมัคค์สัจ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อันเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ โดยมีวิธีปฏิบัติ คือ สติปัฏฐาน ๔ อริยมรรคมีองค์ ๘ เมื่อว่าโดยย่อ คือ ไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เมื่อเจริญสิกขา ๓ สมบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้เกิดความบริสุทธิ์แห่งวิสุทธิทั้ง ๗ คือ สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ญาณวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ สติปัฏฐาน ๔ จัดเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ ในข้อสัมมาสติ อันเป็นการพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ สมบูรณ์แล้วย่อมสามารถละวิปัสสา ๔ ได้กล่าวคือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ย่อมสามารถละสุวิปัสสา ที่เห็นว่าสวยงามได้ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ย่อมสามารถละสุขวิปัสสา ที่เห็นว่าเป็นสุขได้ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ย่อมสามารถละนิจจวิปัสสา ที่เห็นว่าเป็นได้ ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ย่อมสามารถละอัตตวิปัสสา ที่เห็นว่าเป็นตัวตนได้ ซึ่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาดังกล่าวนี้นี้เรียกว่า วิปัสสนาบุพพังสมะ เป็นการเจริญวิปัสสนานำหน้าสมะ จัดอยู่ในประเภทวิปัสสนายานิกะ กล่าวคือ การเจริญวิปัสสนาล้วน โดยไม่ต้องเจริญฌานก่อน อาศัยเพียงขณิกสมาธิแล้วพิจารณารูป-นามเป็นอารมณ์จนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งรูป-นามตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร” มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร ๒. เพื่อศึกษาแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แล้วนำมาเรียบเรียงสรุป ตรวจสอบความถูกต้อง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

๔.๑.๑ เนื้อหาและหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตร พบว่า

วิปัสสนาสสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยความวิปัสสนา ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๑ พระสุตตันตปิฎกเล่มที่ ๑๓ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต จัดเป็นเล่มที่ ๒ ของคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปฐมปณาสก์ ในโรหิตัสสวรรค เป็นวรรคว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร ชื่อของวรรคนี้ได้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๕-๖ ในวรรคนี้ ซึ่งวรรคนี้จะมี ๑๐ พระสูตร วิปัสสนาสสูตรจัดอยู่ในลำดับที่ ๙ วิปัสสนาสสูตร ประกอบด้วยหลักธรรม ๓ ประการ ได้แก่ วิปัสสนา อริยสัจ ๔ และไตรลักษณ์

วิปัสสนาสสูตร เป็นพระสูตรที่แสดงถึงความวิปัสสนา คือ ความเห็นหรือความเข้าใจ คลาดเคลื่อนที่ผิดไปจากสภาพความเป็นจริงของรูป-นามสังขารทั้งหลาย โดยจำแนกด้วยอำนาจจิต และเจตสิก ๓ ประการ คือ ๑) สัญญาวิปัสสนา ความสำคัญหรือหมายรู้ผิด ๒) จิตวิปัสสนา ความคิดผิด ๓) ทิฏฐิวิปัสสนา ความเห็นผิด โดยทั้ง ๓ อย่างนี้จะนำไปด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ยึด ๔ ประการ กล่าวคือ (๑) ความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด (สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนา) ในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง (๒) ความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด (สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนา) ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าสุข (๓) ความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด (สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนา) ในสิ่งที่เป็นอนัตตา ว่าเป็นอัตตา (๔) ความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด (สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนา) ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม

นอกจากจะแสดงถึงความวิปัสสนาแล้วพระพุทธองค์ยังได้แสดงหลักธรรมที่ทำให้ถึงความดับทุกข์กล่าวคือ อริยสัจ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกขสัจ คือ ความทุกข์ สมุทัยสัจ คือ เหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา นิโรธสัจ คือ ความดับแห่งทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน มัคคสัจ คือ ทางดำเนินให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ และพระพุทธองค์แสดงถึงไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ทุกขัง คือ ความทุกข์บีบคั้นทนได้ยาก อนัตตา คือ ความไม่ใช่ตัวตัวตน จากการศึกษาหลักธรรมในวิปัสสนาสสูตรทำให้ทราบได้ว่า กระบวนธรรมแห่งการดับทุกข์

ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในวิปัสสนาสสูตรนั้น คือ การปฏิบัติตามมคคสัง คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งจัดเป็นการปฏิบัติแบบเจริญวิปัสสนา นำหน้าสมณะ เรียกว่า วิปัสสนาปุพพังสมณะ ซึ่งวิปัสสนาสสูตรนี้เริ่มจากการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเข้าในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เมื่อเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์แล้ว ย่อมนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์เข้าสู่พระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๔.๑.๒ แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตร พบว่า

การเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การอบรมเจริญปัญญาเพื่อให้เกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งรูป-นามทั้งหลายตามสภาวะความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์และอสุภะ กล่าวคือ เห็นโดยความเป็นอนิจจัง ความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืนเกิดแล้วดับ เห็นโดยความเป็นทุกขัง ความเป็นทุกข์ มีความบีบคั้นทนอยู่ไม่ได้ เห็นโดยความเป็นอนัตตา ความไม่มีตัวตน ไม่มีความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เขาเรา ไม่อยู่ในอำนาจของใคร บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นไปตามเหตุปัจจัย และเห็นโดยความเป็นของไม่สวยงาม เป็นสิ่งปฏิกุศล ไม่น่าใคร่น่าปรารถนา การเจริญวิปัสสนานี้มีองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ผู้ที่เจริญวิปัสสนานี้จำแนกได้สองอย่าง คือ สมถยานิกบุคคล ผู้มีสมณะเป็นเครื่องดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพาน จัดเป็นประเภท เจโตวิมุตติ และวิปัสสนายานิกบุคคล ผู้มีวิปัสสนาเป็นเครื่องดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพาน จัดเป็นประเภท ปัญญาวิมุตติ ซึ่งอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนานี้เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ ที่ประกอบด้วยธรรม ๖ หมวด มีขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ สังขาร ๔ และปฏิจักษุสมบัติ ๑๒ เมื่อว่าโดยย่อแล้ว คือ รูปกับนาม เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนา จนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งรูป-นามตามความเป็นจริงแล้วย่อมเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ถอดถอนความยินดี และละความยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ นำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ได้

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสนาสสูตรนี้พบว่า เป็นการเจริญวิปัสสนาตามหลักมคคสัง คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อันเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ โดยสัมมาสติ คือ สติปัฏฐาน ๔ อริยมรรคมีองค์ ๘ เมื่อว่าโดยย่อแล้ว คือ ไตรสิกขา สามารถสังเคราะห์ได้ดังนี้ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเป็นอธิศีลสิกขา สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเป็นอธิจิตตสิกขา สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดเป็น อธิปัญญาสิกขา เมื่อเจริญสิกขา ๓ สมบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้เกิดความบริสุทธิ์แห่งวิสุทธิทั้ง ๗ คือ สลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฐิวินิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ สติปัฏฐาน ๔ นั้นสามารถสังเคราะห์เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ ในข้อสัมมาสติ อันเป็นการพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ สมบูรณ์แล้วย่อมสามารถละวิปัสสา ๔ ได้ กล่าวคือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละสุภวิปัสสา ที่เห็นว่าสวยงามได้ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละสุขวิปัสสา ที่เห็นว่าเป็นสุขได้ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละนิจจวิปัสสา ที่เห็นว่าเป็นเที่ยงได้ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละอัตตวิปัสสา ที่เห็นว่าเป็นตัวตนได้ ซึ่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาดังกล่าวนี้นี้เรียกว่า วิปัสสนาปุพพังสมณะ เป็นการเจริญวิปัสสนานำหน้าสมณะ จัดอยู่ในประเภท วิปัสสนายานิกะกล่าวคือ การเจริญวิปัสสนาล้วน โดยไม่ต้องเจริญฌานก่อน อาศัยขณิกสมาธิแล้วพิจารณารูป-นามเป็นอารมณ์จนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งรูป-นามตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสาสูตร สำหรับบุคคลที่สนใจศึกษาโดยละเอียด และนำข้อมูลไปใช้ในวัตถุประสงค์อย่างอื่น หวังเป็นอย่างยิ่งว่างานวิจัยนี้จะมีข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ดังนั้นผู้วิจัยจึงตั้งประเด็นข้อเสนอแนะไว้ดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ในประเทศไทยมีองค์กรที่จัดการศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาหลายองค์กร เช่น มหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ แห่ง คือ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ตลอดจนสำนักงานแม่กองบาลีสนามหลวง สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง และองค์กรภาครัฐบาลและภาคเอกชนอื่น ๆ ควรให้มีการศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมของพระสูตรต่าง ๆ ในลักษณะเชิงวิเคราะห์เนื้อหาและองค์ธรรม เพื่อนำมาเป็นแนวทางในการไขปัญหาชีวิตและสังคม ให้คุณภาพชีวิตที่ดี โดยการพัฒนาชีวิตด้านกาย ด้านจิตใจ และด้านสติปัญญา ด้วยการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือหลักไตรสิกขาอันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อพัฒนาองค์ความรู้และกำหนดเป็นนโยบายเพื่อการศึกษาเชิงวิเคราะห์ ให้เห็นองค์ธรรมแห่งวิปัสสนา ซึ่งเป็นตัวปัญญาอันเป็นธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น วิปัสสนาปัญญานี้ย่อมเป็นไปเพื่อสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นที่ถูกต้องด้วยปัญญา เมื่อบุคคลมีความเห็นที่ถูกต้องแล้ว ย่อมดำเนินชีวิตด้วยปัญญาที่มุ่งหวังจะออกจากความทุกข์และดำเนินไปสู่พระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในวิปัสสาสูตร” ผู้วิจัยพบว่า ยังมีเรื่องที่ควรจะการศึกษาอีกหลายประเด็น เช่น ศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในพระสูตรอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น วิปัสสาสกถา, วิปริเยสสะ หรือการนำเนื้อหาและหลักธรรมเชื่อมโยงกับการวิจัยเชิงปริมาณและคุณภาพ ดังนั้นหากมีการศึกษาเรื่องในประเด็นเดียวกันนี้ ควรที่จะศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

- ๑) ศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาหลักธรรมในวิปัสสาสูตรและพระสูตรที่เกี่ยวข้อง
- ๒) ศึกษากระบวนการเจริญปัญญาเพื่อการละวิปัสสา ๔

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาไตรปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬารรรถกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิปริยญาธรรม, ๒๕๕๑.

นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี. รวบรวม คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗

สมุจยสังคหวิภาค. กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗.

พระคันธสาราภังค์ (แปล). อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร:

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ. ๙). วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑.

พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). ไตรลักษณ์. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสภา จำกัด, ๒๕๔๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

_____. พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๔๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ผลิตัมม์ ในเครือ

บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ชร์แอนดโฮม จำกัด, ๒๕๕๙.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒๔. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรม, ๒๕๕๖.

พระพุทธโฆษาจารย์. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ).

พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๖.

พระภิกษุทันตอาสภมหาเถระ อัครมหากัมมัญฐานาจารย์. วิปัสสนาทีปนิฎฎิกา. พิมพ์ครั้งที่ ๙.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เลียงเชียง จำกัด, ๒๕๔๘.

พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก.**

กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.

พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร. รวบรวมและเรียบเรียง **วิปัสสนาโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ กัมมัญฐานสังคหะ.**

ม.ป.ท, ๒๕๖๐.

พระราชญาณวิสิฐ (เสริมชัย ชยมงคล). **คู่มือปฏิบัติ สมถวิปัสสนากัมมัญฐาน ๕ สาย.** นครปฐม:

บริษัท เพชรเกษม พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปที.** พิมพ์ครั้งที่ ๖.

กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๔.

_____. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.

กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๕.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนาชุมชนหลักการปฏิบัติวิปัสสนาฉบับสมบูรณ์.** จำรูญ

ธรรมดา แพล. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____. **วิปัสสนาญ เล่ม ๑. พระคันธसारากิวงศ์ แพลและเรียบเรียง.** กรุงเทพมหานคร:

หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘.

พุทธทาสภิกขุ. **พระไตรลักษณ์.** กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสภา จำกัด, ๒๕๔๙.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.** พิมพ์ครั้งที่ ๓๑.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๖๑.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระ**

อริยเจ้า. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

สุภีร์ ทุมทอง. **อริยมรรค ๘.** กรุงเทพมหานคร: บริษัท ชุมทองอุตสาหกรรมและการพิมพ์ จำกัด

๒๕๕๒.

_____. **อริยสัจ ๔.** นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ภาพพิมพ์, ๒๕๕๗.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พระครูพิศาลโชติวัฒน์ (วิฑูรย์ โชติปญโญ). “ศึกษาปาริสุทธิสีลในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระมหาสุมนต์ จนทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท). “การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนา

เถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระสมควร พุทธกรุขิโต (ก๊อนชัยภูมิ). “ศึกษาการละวิปัสสนาด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระอธิการจิรวัดน์ จุกวโร (ปิ่นสุวรรณภูนิธิ). “ศึกษาทุกข์ในไตรลักษณ์และทุกข์ในอริยสัจ ๔ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระอำนาจ ขนติโก (ภาคหาญ). “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

อถโข ภควา อายสมฺมุตฺตํ วิสาขํ ปญฺจาลิปุคฺคํ เอตทโวจ “สาธุ สาธุ วิสาข,
 สาธุ โข ทวํ วิสาข ภิกฺขุ ฐมฺมมียา กถาย สนฺทสฺสเสถิ สสมาทเปถิ ลมฺมุตฺเตเชถิ สมฺปทฺสเสถิ
 ปรียา วาจาย วิสฺสญฺจาย อนนฺเตกพาย อตฺถสฺส วิญฺญาปนียา ปรียาปนฺนาย อนิสฺสิตายาทิ.

นาภาสมานํ ชานนฺติ

มิสฺสํ พาลेหิ ปณฺทิตํ

ภาสमानญจ ชานนฺติ

เทเสนํ อมตํ ปทํ.

ภาสเย โขตเย ฐมฺมํ

ปกฺกณฺเห อีสินํ ฐํ

สฺภาสิตธชา อีสโย

ฐมฺโม หิ อีสินํ ฐโชติ. อญฺจมํ.

๕. วิปลลาสสุตฺต

[๔๙] จตุททาโรเม ภิกฺขเว สยฺยฉาวิปลลาสา จิตฺตวิปลลาสา ทิฏฺฐิจิวิปลลาสา. กถเม
 จตุททาโร? อนิจฺเจ ภิกฺขเว นิจฺจนฺติ สยฺยฉาวิปลลาโส จิตฺตวิปลลาโส ทิฏฺฐิจิวิปลลาโส,
 ทุกฺเข ภิกฺขเว สฺซนฺติ สยฺยฉาวิปลลาโส จิตฺตวิปลลาโส ทิฏฺฐิจิวิปลลาโส, อนนฺตฺตานิ ภิกฺขเว
 อตฺถาทิ สยฺยฉาวิปลลาโส จิตฺตวิปลลาโส ทิฏฺฐิจิวิปลลาโส, อสฺสเก ภิกฺขเว สฺกนฺติ
 สยฺยฉาวิปลลาโส จิตฺตวิปลลาโส ทิฏฺฐิจิวิปลลาโส. อิมे โข ภิกฺขเว จตุททาโร สยฺยฉาวิปลลาสา
 จิตฺตวิปลลาสา ทิฏฺฐิจิวิปลลาสา.

จตุททาโรเม ภิกฺขเว นสยฺยฉาวิปลลาสา นจิตฺตวิปลลาสา นทิฏฺฐิจิวิปลลาสา. กถเม
 จตุททาโร? อนิจฺเจ ภิกฺขเว อนิจฺจนฺติ นสยฺยฉาวิปลลาโส นจิตฺตวิปลลาโส นทิฏฺฐิจิวิปลลาโส,
 ทุกฺเข ภิกฺขเว ทุกฺซนฺติ นสยฺยฉาวิปลลาโส นจิตฺตวิปลลาโส นทิฏฺฐิจิวิปลลาโส, อนนฺตฺตานิ
 ภิกฺขเว อนนฺตฺตานิ นสยฺยฉาวิปลลาโส นจิตฺตวิปลลาโส นทิฏฺฐิจิวิปลลาโส, อสฺสเก ภิกฺขเว
 อสฺสกนฺติ นสยฺยฉาวิปลลาโส นจิตฺตวิปลลาโส นทิฏฺฐิจิวิปลลาโส. อิมे โข ภิกฺขเว จตุททาโร
 นสยฺยฉาวิปลลาสา นจิตฺตวิปลลาสา นทิฏฺฐิจิวิปลลาสา.

อนิจฺเจ นิจฺจสยฺยฉิโน

ทุกฺเข จ สฺซสยฺยฉิโน

อนนฺตฺตานิ จ อตฺถาทิ

อสฺสเก สฺกสยฺยฉิโน.

ปณณาสก]

๕. โรหิตสฺสวคฺค ๑๐. อุปกฺกิลเสสฺสุตฺต

๕๔

มิจฺฉาทิฏฺฐิหตา สฺสทฺตา
เท โยคยฺมฺมฺมา มารสฺส

ชิตฺตจิตฺตา วิสณฺณิโน
อโยคกฺกเขมิโน ชนา.

สฺสทฺตา กจฺจนฺติ สํสาร์
ยทา จ พุทฺธา โลกสฺมี

ชาติมรณคามิโน
อุปฺปชฺชนฺติ ปภงฺกรา.

เตมฺ ฐมฺมํ ปกาเสนฺติ
เทสํ สุตฺวาน สปปญฺญา

ทุกฺขุปฺปสมคามินํ
สจฺจิตํ ปจฺจุตฺตํ เท.

อนิจฺจํ อนิจฺจโต ทกฺขํ
อนตฺตานิ อนตฺตาทิ
สมฺมาทิฏฺฐิสมาทานา

ทุกฺขมทกฺขํ ทกฺขโต
อสุภํ อสุภตทกฺขํ
สพฺพํ ทกฺขํ อุปฺปจฺจกฺกณฺติ. นวม.

๑๐. อุปกฺกิลเสสฺสุตฺต

[๕๐] จตฺตารอเม ภิกฺขเว จนฺทิมสฺสรียานํ อุปกฺกิลเสสา, เยหิ อุปกฺกิลเสสฺสํ
อุปกฺกิลสิฏฺฐจา จนฺทิมสฺสรียา น ตปฺนฺติ น ภาสฺนฺติ น วิโรจฺนฺติ. กตเม จตฺตารอ ? อพฺภา
ภิกฺขเว จนฺทิมสฺสรียานํ อุปกฺกิลเสสา, เยน อุปกฺกิลเสเสน อุปกฺกิลสิฏฺฐจา จนฺทิมสฺสรียา น ตปฺนฺติ
น ภาสฺนฺติ น วิโรจฺนฺติ.

มทฺธิยา ภิกฺขเว จนฺทิมสฺสรียานํ อุปกฺกิลเสสา, เยน อุปกฺกิลเสเสน อุปกฺกิลสิฏฺฐจา
จนฺทิมสฺสรียา น ตปฺนฺติ น ภาสฺนฺติ น วิโรจฺนฺติ.

ฐมฺมโรชํ ภิกฺขเว จนฺทิมสฺสรียานํ อุปกฺกิลเสโส, เยน อุปกฺกิลเสเสน อุปกฺกิลสิฏฺฐจา
จนฺทิมสฺสรียา น ตปฺนฺติ น ภาสฺนฺติ น วิโรจฺนฺติ.

ราหุ ภิกฺขเว อสุรินฺโท จนฺทิมสฺสรียานํ อุปกฺกิลเสโส, เยน อุปกฺกิลเสเสน อุปกฺกิลสิฏฺฐจา
จนฺทิมสฺสรียา น ตปฺนฺติ น ภาสฺนฺติ น วิโรจฺนฺติ. อิมเ ชฺช ภิกฺขเว จตฺตารอ จนฺทิมสฺสรียานํ
อุปกฺกิลเสสา, เยหิ อุปกฺกิลเสสฺสํ อุปกฺกิลสิฏฺฐจา จนฺทิมสฺสรียา น ตปฺนฺติ น ภาสฺนฺติ น วิโรจฺนฺติ.

๑ ฉ. ม. เท อิมํ ฐมฺมํ

๒ ฉ. ม. ปจฺจุตฺตาทา

๓ ฉ. ม. มทฺธิกา

๔ ฉ. ม. ฐมฺมโรชํ

ภาคผนวก ข

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙.

เกส]

๕. โรหิตัสสวรรณ ๙. วิปัลลาสสูตร

๗๕

บุคคลพึงประกาศ เชิดชู
ยกย่องธรรม^๑ ซึ่งเป็นธงชัยของฤาษี
ฤาษีทั้งหลายมีสุภาสิตเป็นธงชัย
ธรรมเป็นธงชัยของฤาษี

วิสาขสูตรที่ ๘ จบ

๙. วิปัลลาสสูตร ว่าด้วยวิปลาส

[๔๙] ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปลาส^๒ จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ๔ ประการนี้
สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง
๒. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข
๓. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็น
อัตตา
๔. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ๔ ประการนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส ทิฏฐิไม่วิปลาส ๔ ประการนี้
สัญญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส ทิฏฐิไม่วิปลาส ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัญญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส ทิฏฐิไม่วิปลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า
ไม่เที่ยง
๒. สัญญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส ทิฏฐิไม่วิปลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า
เป็นทุกข์

๘๐

พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต

[๑. ปฐม

๓. สัญญาไมวิปลาส จิตไมวิปลาส ทิฏฐิไมวิปลาสในสิ่งที่เป็นอนัตตา
ว่าเป็นอนัตตา

๔. สัญญาไมวิปลาส จิตไมวิปลาส ทิฏฐิไมวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่า
ไม่งาม

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาไมวิปลาส จิตไมวิปลาส ทิฏฐิไมวิปลาส ๔ ประการ
นี้แล

เหล่าสัตว์ผู้ถูกมิจฉาทิฏฐิทำลาย
มีจิตขัดสลาย ลำคัญผิด
หมายรู้ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง
หมายรู้ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข
หมายรู้ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา
หมายรู้ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร
ไม่มีความเกษมจากโยคะ
ประสบกับความเกิดและความตาย
ท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏ

ก็ในกาลใดพระพุทธเจ้า
ผู้จุดประกายให้แสงสว่าง เสด็จอุบัติขึ้นในโลก
ในกาลนั้นพระองค์ย่อมประกาศธรรมนี้
ที่ให้สัตว์ถึงความดับทุกข์

สัตว์เหล่านั้นผู้มีปัญญา
พึงธรรมของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น
กลับได้ความคิดเป็นของตนเอง

ปณาสก]

๕. โรหิตัสสวรรค ๑๐. อุปกิกิเลสสูตร

๘๑

ได้เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง
 ได้เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์
 ได้เห็นสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา
 ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามว่าเป็นของไม่งาม
 ยึดถือสัมมาทิฐิ พ้นทุกข์ทั้งหมดได้

วิปัสสนาสูตรที่ ๔ จบ

๑๐. อุปกิกิเลสสูตร

ว่าด้วยสิ่งมัวหมอง

[๕๐] ภิกษุทั้งหลาย สิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง
 ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการนี้

สิ่งมัวหมอง ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เมฆเป็นสิ่งมัวหมอง ที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง
 ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง
๒. หมอกเป็นสิ่งมัวหมอง ที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง
 ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง
๓. ควันและฝุ่นละอองเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์
 มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง
๔. ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์
 มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่
 ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการนี้แล

เช่นเดียวกันแล อุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า
 ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการนี้

อุปกิเลส ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

ภาคผนวก ค

อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพุทธศักราช ๒๕๕๓.

ปณณาสก]

๕. โรหิตัสสวรรณค ๕. วิปัลลาสสูตรตวันณนา

๔๗๓

คำว่า **ผู้ไม่พูด (นาภาสมาน)** ได้แก่ ผู้ไม่พูด (ชนทั้งหลายย่อมไม่รู้) คำว่า **อมตธรรม (อมต ปท)** ได้แก่ บทคือพระนิพพาน คำว่า **ฟังประกาศ (ภาสเย)** ได้แก่ ฟังประกาศ (โภาเสยฺย) คำว่า **เชิดชู (โฆตเย)** เป็นคำใช้เรียกแทน คำว่า **ฟังประกาศ (ภาสเย)** นั้นนั่นเอง คำว่า **ยกย่อง ... ซึ่งเป็นธงชัยของฤาษี (ปคุณฺณเห อีสํ ฐ)** ความว่า โลกุตตรธรรม ๔ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ธงของฤาษีทั้งหลาย เพราะอรรถว่าฟังขจรไป ฟังยกย่องโลกุตตรธรรมนี้นั้น คือฟังกล่าวยกให้สูงขึ้นไป สุภาษิตที่แสดงโลกุตตรธรรม ๔ ประการเป็นธงของฤาษีเหล่านี้ เหตุนั้น ฤาษีเหล่านี้ชื่อว่ามีสุภาษิตเป็นธง คำว่า **ฤาษีทั้งหลาย (อิสโย)** ได้แก่ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น คำว่า **ธรรมเป็นธงชัยของฤาษี (ธมฺโม หิ อีสํ ฐโ)** ความว่า โลกุตตรธรรมชื่อว่าเป็นธงของฤาษีทั้งหลาย โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล

๕. วิปัลลาสสูตรตวันณนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยวิปลาส

[๔๙] ในพระสูตรที่ ๕ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **สัญญา--วิปลาส (สญฺญาวิปฺลสา)** ได้แก่ ความเป็นผู้มีสัญญาคลาดเคลื่อน อธิบายว่า มีสัญญาวิปริตทั้ง ๔ ประการ แม้ในสองคำที่เหลือนี้นี้เหมือนกัน คำว่า **สัญญาวิปลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (อนิจฺเจ ภิกฺขเว นิจฺจนฺติ สญฺญาวิปฺลสาโ)** ได้แก่ สัญญาที่เกิดยึดถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงอย่างนี้ว่า “สิ่งนี้เที่ยง” อธิบายว่า สัญญา--วิปลาส บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในทุกคำโดยนัยนี้

คำว่า **ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา (อนตฺตนิ จ อตฺตา)** ได้แก่ ผู้มีความสำคัญในอนัตตาว่า “เป็นอัตตา” อย่างนี้ คำว่า **ผู้ถูกมิจฉาทิฏฐิตทำลาย (มิจฉาทิฏฺฐิตา)** ได้แก่ เหล่าสัตว์มีสัญญาอย่างเดียวนั้นก็หาไม่ได้ ยังถูกแม้มิจฉาทิฏฐิตที่กำลังเกิดขึ้นทำลายแล้ว เหมือนความเป็นผู้มีสัญญาคลาดเคลื่อน คำว่า **มีจิตซัดส่าย (บิตฺตจิตฺตา)** ได้แก่ ประกอบด้วยจิตอันซัดส่ายแล้วซึ่งกำลังเกิดขึ้น

เหมือนสัญญาวิปาสและทวิภูวิปาส คำว่า **สำคัญผิด (วิสณฺณิโน)** นั้นเป็นเพียงเทศนา อธิบายว่า เป็นผู้มีความสำคัญ จิต และทวิภูวิตถตรงกันข้าม คำว่า **สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร (เต โยคยตุตา มารสฺส)** ได้แก่ สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าประกอบอยู่ในเครื่องผูกของมาร คำว่า **ไม่มีความเกษมจากโยคะ (อโยคกฺขมิโน)** ได้แก่ เป็นผู้ไม่ถึงความเกษมจากโยคะ ๔ ประการ คือพระนิพพาน คำว่า **เหล่าสัตว์ (สัตฺตา)** ได้แก่ บุคคลทั้งหลาย คำว่า **พระพุทธเจ้า (พุทฺธา)** ได้แก่ ผู้ตรัสรู้สัจจะ ๔ ประการ คำว่า **ธรรมนี้ (อิมํ ธมฺมํ)** ได้แก่ สัจจธรรม ๔ ประการ คำว่า **กลับได้ความคิดเป็นของตนเอง (สจิตฺตํ ปจฺจุลฺลทฺธา)** ได้แก่ กลับได้ความคิดของตนแล้ว คำว่า **ได้เห็น ... ว่าไม่เที่ยง (อนิจฺจโถ ทกฺขํ)** ได้แก่ ได้เห็นแล้วโดยความเป็นของไม่เที่ยงเท่านั้น คำว่า **ได้เห็นสิ่งที่ไม่งาม (อสุภตทฺทสํ)** ได้แก่ ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามโดยความเป็นของไม่งามเหมือนกัน คำว่า **ยึดถือสัมมาทวิภู (สมฺมาทวิภูตฺตมาทฺธานา)** ได้แก่ ยึดถือสัมมาทวิภูสนะ คำว่า **พ้นทุกข์ทั้งหมดได้ (สพฺพํ ทกฺขํ อปฺปจฺจุคฺคํ)** ได้แก่ ล่วงวิภูทุกข์ทั้งสิ้นได้

๑๐. อุปกภิเลสสูตรว่าด้วยสิ่งมัวหมอง

[๕๐] ในพระสูตรที่ ๑๐ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **สิ่งมัวหมอง (อุปกภิเลสา)** ได้แก่ ชื่อว่าสิ่งมัวหมอง เพราะไม่ให้รุ่งเรืองแล้วทำให้เป็นผู้เศร้าหมองแล้ว คำว่า **หมอก (มฺหิยา)** ได้แก่ หิมะ คำว่า **ควันและฝุ่นละออง (ฐมฺรโฆ)** ได้แก่ ควันและธุลี คำว่า **ราหู (ราหู)** ได้แก่ สิ่งมัวหมอง ๓ ประการ ช้างต้น เป็นสิ่งมัวหมองที่ยังไม่ได้ประสบ ส่วนราหูบัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยอำนาจเป็นสิ่งมัวหมองที่ได้ประสบแล้ว คำว่า **[ที่เป็นเหตุให้] สมณพราหมณ์มัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง (สมณพฺราหฺมณานํ น ตปฺนติ น ภาสฺนติ น วิโรจฺนติ)** ความว่า ย่อมไม่สง่างาม ด้วยความสง่างามโดยคุณ ย่อมไม่ผ่องใสด้วยความผ่องใสโดยคุณ ย่อมไม่รุ่งเรืองด้วยความรุ่งเรืองโดยคุณ คำว่า **ไม่เว้นขาดจากการดื่มสุราและเมรัย (สุราเมรยปานา อปฺปฏฺวิรตา)** ได้แก่ ไม่เว้นจากการดื่มสุรา ๕ ชนิด และเมรัย ๔ ชนิด

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ/ฉายา/นามสกุล	: พระมหาพิชาภพ สิริจนโท (จันทสิโร)
วัน/เดือน/ปี เกิด	: วันศุกร์ ที่ ๖ เดือน มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕
ภูมิลำเนาที่เกิด	: เลขที่ ๑๗๑ หมู่ที่ ๒๒ ต.บักดอง อ.ขุนหาญ จ.ศรีสะเกษ
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๘ : จบการศึกษานักธรรมชั้นเอก วัดโสธรวรารามวรวิหาร สำนักคณะเรียน จ.ฉะเชิงเทรา : พ.ศ. ๒๕๕๙ : จบการศึกษาปริญญาตรี คณะครุศาสตร์ สาขาสังคมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์พุทธโสธร จ.ฉะเชิงเทรา
ประสบการณ์ทำงาน	: พ.ศ. ๒๕๕๘ : เป็นพระสอนศีลธรรมประจำโรงเรียนวัดโสธรวราราม วรวิหาร ต.หน้าเมือง อ.เมือง จ.ฉะเชิงเทรา : พ.ศ. ๒๕๕๙ : เป็นพระสอนศีลธรรมประจำโรงเรียนวัดสุคันธศีลาราม ต.หอมศีล อ.เกอบางปะกง จ.ฉะเชิงเทรา : พ.ศ. ๒๕๖๐ : เป็นพระวิปัสสนาจารย์ โครงการปฏิบัติวิปัสสนา ๑ เดือน ของนิสิตปริญญาโท สาขาวิปัสสนาภาวนา รุ่นที่ ๑๔ มจร. วิทยาบาลี ศึกษาพุทธโฆส ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา : พ.ศ. ๒๕๖๐ : เป็นผู้ช่วยพระวิปัสสนาจารย์ โครงการปฏิบัติวิปัสสนา ๔ เดือน ของนิสิตปริญญาโท สาขาวิปัสสนาภาวนา รุ่นที่ ๑๓ มจร. วิทยา เขตบาลีศึกษาพุทธโฆส ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา
ประสบการณ์ปฏิบัติธรรม	: พ.ศ. ๒๕๕๙ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๑ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติ ธรรม ธรรมโมลี อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา : พ.ศ. ๒๕๖๐ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๔ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติ ธรรม ธรรมโมลี อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา : พ.ศ. ๒๕๖๐ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและฝึกธุดงค์วัตร เป็นเวลา ๑ เดือน ณ วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) อ.บ้านฝ้อ จ.อุดรธานี : พ.ศ. ๒๕๖๑ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๒ เดือน ณ สำนักปฏิบัติ วิปัสสนาพุทธศาสนาเถรวาท กรุงย่างกุ้ง สหภาพเมียนมาร์
อุปสมบท	: วันที่ ๑๒ เดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ ณ วัดบักดอง ต.บักดอง อ.ขุนหาญ จ.ศรีสะเกษ
สังกัด	: วัดบักดอง ต.บักดอง อ.ขุนหาญ จ.ศรีสะเกษ
ปีที่เข้าศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๕๙
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๖๑
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดโสธรวรารามวรวิหาร ต.หน้าเมือง อ.เมือง จ.ฉะเชิงเทรา ๒๔๐๐๐
Email :	: pichapoop35@gmail.com

